

NOTEN

De gedichten die aan de hoofdstukken voorafgaan, zijn geschreven of gedichteerd door zwakzinnigen. De meeste werden eerder gepubliceerd in een al of niet in eigen beheer uitgegeven dichtbundel.

Woord van dank

Gedicht: *Ik spring van de vel. Gedichten en tekeningen van deelnemers van dagverblijf De Hoeve* (Zwolle 1983) 49. Dit door uitgeverij Waanders gepubliceerde en inmiddels reeds lang uitverkochte boek bevat gedichten en tekeningen van (niet met name genoemde) bezoekers van (zwakzinnigen)dagverblijf De Hoeve in Laren.

Inleiding

- 1 Zie bijvoorbeeld: G. ten Horn en P. van Lieshout, 'Inleiding' in: G. ten Horn (red.), *Handboek mogelijkheden. Vraaggerichte zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*, dl.1. Inl. (Utrecht 1997) 1-13
- 2 W. Buntinx en S. Bernard, 'Verstandelijke handicap: kritische beschouwing van de definitie volgens de American Association on Mental Retardation (AAMR)' in: *Nederlands Tijdschrift voor Zorg aan Verstandelijk Gehandicapten* (maart 1996) 3-17, hier 5. Zie ook: G. ten Horn, 'Meer dan een diagnose: de betekenis van het referentiekader' in: Ten Horn (red.), dl.1.10.1, 1-14; M. de Kleijn-de Vrankrijker, 'De internationale classificatie van stoornissen, beperkingen en handicaps (ICIDH)' in: Ten Horn (red.), dl.1.10.2, 1-9
- 3 De eerste publicatie over de geschiedenis van zwakzinnigen en zwakzinnigenzorg dateert uit 1964 en is afkomstig van de Amerikaanse kinderpsychiater Kanner: L. Kanner, *A history of care and study of mentally retarded* (Springfield 1964). In 1976 werd het boek door A. van Krevelen in het Nederlands vertaald, bewerkt en ingeleid: L. Kanner, *Geschiedenis van de zwakzinnigenzorg en het zwakzinnigenonderzoek* (Lochem 1976). Deze versie fungeerde in ons land lange tijd als het eerste en enige overzicht van de ontwikkelingen in de Amerikaanse en Europese zwakzinnigenzorg sinds de negentiende eeuw. Dit overzicht was echter zeer beknopt. In 1983 verscheen in de Verenigde Staten een tweede boek: *A history of mental retardation* (Baltimore 1983) van de pedagoog R. Scheerenberger. Als vervolg op dit boek publiceerde de auteur in 1987: *A history of mental retardation: a quarter century of promise*. Daarin behandelt hij de Amerikaanse zwakzinnigenzorg tussen 1960 en 1984. Scheerenbergers geschiedschrijving was uitgebreider en gedetailleerder dan die van Kanner en besteedt ook aandacht aan de geschiedenis vóór de negentiende eeuw. De beperking van beide boeken is dat de ontwikkeling van de zwakzinnigenzorg er vrijwel geheel als het werk van een aantal bekende pioniers in beschreven wordt.
- 4 M. Foucault, *L'histoire de la folie dans l'époque classique* (Parijs 1961; te ingekorte en vertaalde

- versie *Geschiedenis van de waanzin*: Meppel 1975; 2e druk 1984); R. Hunter en I. MacAlpine, *Three hundred years of psychiatry* (Londen 1963); F. Alexander en S. Selesnick, *The history of psychiatry* (New York 1966); G. Rosen, *Madness in society* (Londen 1968); D. Rothman, *The discovery of the asylum* (Boston 1971); W. Parry-Jones, *The trade in lunacy* (Londen 1972); G. Grob, *Mental institutions in America. Social policy to 1875* (New York 1975); A. Scull, *Museums of madness* (Londen 1979); J. Vijselaar, 'Bronnen voor de geschiedenis van de psychiatrie; een duistere poel' in: *Groniek*, themanummer 'Geschiedenis en Psychiatrie' (1981) 11-15; J. Vijselaar, 'De zedekundige behandeling en de afschaffing van de lijfswang in het gesticht Meerenberg 1840-1875' in: J. Binneveld, J. Vijselaar e.a., *Een psychiatrisch verleden. Uit de geschiedenis van de psychiatrie* (Baarn 1982) 120-153; J. Vijselaar, *Krankzinnigen gesticht. Psychiatrische inrichtingen in Nederland 1880-1910* (Haarlem 1982); J. Vijselaar, 'Van kleine en grote gestichten: Een overzicht van de institutionalisering van de zorg voor krankzinnigen van 1400 tot heden' in: C. Brinkgreve (red.), *Voor gek gehouden. Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Nederland* (Haarlem 1982) 42-49; J. Vijselaar, 'Een eerste inspectie; over de inspectie in de negentiende eeuw' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (maart 1983) 650-665; J. Vijselaar (red.), *Honderd jaar krankzinnigheid. Geschiedenis van de krankzinnigenwetgeving in Nederland* (NcGv-symposiumverslag, Utrecht 1985); J. Vijselaar, 'Schroeder van der Kolk en de Krankzinnigenwet van 1841; oude wetgeving in een nieuw licht' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (sept. 1985) 271-285; L. de Goei en J. Vijselaar (red.), *Het ongelukkig lot der krankzinnigen. Aspecten van de praktische zorg voor krankzinnigen in de negentiende eeuw* (NcGv-symposiumverslag, Utrecht 1988); J. Vijselaar, 'Egodocumenten van psychiatrische patiënten uit de negentiende eeuw' in: *Sociologisch Tijdschrift* (maart 1988) 645-661; J. Vijselaar, 'Van cellen, ketens en baden naar BOPZ; geschiedenis van de dwang in de psychiatrie' in: A. Akveld e.a. (red.), *Bang voor dwang?* (Den Haag 1989) 91-96; G. Hutschmaekers, *Neurosen in Nederland. Vijfentachtig jaar psychisch en maatschappelijk onbehagen* (proefschrift, Nijmegen 1990); J. Vijselaar en J. van Belzen, 'The historiography of Dutch psychiatry and mental health care' in: *History of Psychiatry* (sept. 1991) 281-288; A. Scull, 'Psychiatry and its historians' in: *History of Psychiatry* (sept. 1991) 239-251
- 5 Th. Jak, *Armen van geest. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Nederlandse zwakzinnigenzorg* (proefschrift, Amsterdam 1988) 74-75; J. Vijselaar, 'Zeden, zelfbeheersing en genezing' in: J. Vijselaar (red.), *Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994* (Hilversum 1997) 70; M. Haveman, 'Oligofrenen in psychiatrische ziekenhuizen' in: *Tijdschrift voor Psychiatrie* (sept. 1980) 552-562, hier 553
 - 6 Zie met name het eerste en tweede rapport van de Visiecommissie van het Psychiatrisch centrum St. Bavo te Noordwijkerhout: *Eerste rapport* (niet gepubliceerd); *Tweede rapport. De chronische patiënt in een psychiatrische inrichting* (St. Bavo, Noordwijkerhout 1974). Zie ook: R. Offerhaus, *Wachten op oneindig. De chronische patiënt in de psychiatrische inrichting* (Deventer 1983). Zie ook: P. Schnabel, *De weerbarstige geestesziekte. Naar een nieuwe sociologie van de geestelijke gezondheidszorg* (Nijmegen 1995) 61-79
 - 7 Visiecommissie van het Psychiatrisch centrum St. Bavo te Noordwijkerhout, *Stellingen. Voorstellen en tabellen over de chronische patiënt* (St. Bavo, Noordwijkerhout 1974); Nationale Ziekenhuisraad, *Rapport van de studiec ommissie Positie van oligofrenen in psychiatrische ziekenhuizen* (Utrecht 1977); Haveman 552; J. Dankers en A. van der Linden, *Om het geluk van de zwakzinnige. De geschiedenis van Dennedal 1969-1994* (Den Dolder 1994) 20-23
 - 8 Zie onder meer: *Olie en wijn. Gedenkschrift van de Vereniging tot opvoeding en verpleging van idioten en achterlijke kinderen 1891-1931* (Kampen 1931); *Als een herder*. Gedenkboek uitgegeven in opdracht van de Vereniging tot opvoeding en verpleging van geesteszwakke kinderen te Utrecht ter gelegenheid van haar zestigjarig bestaan (Kampen 1951); *75 jaar Groot-Emaus*, jubileumnummer van de *Emausganger* (nr.10 1982); P. Dickmann, *Maria Roepaan 1951-1986. De geschiedenis van een leefgemeenschap van geestelijk gehandicapten* (Maria Roepaan, Ottersum 1986)

- 9 T. Kingma, *Zorg voor geestelijk gehandicapten, ontwikkelingen in hulpverlening en voorzieningen* (Alphen aan den Rijn 1980) 304-311; G. van Gemert en R. Minderaa, *Zorg voor verstandelijk gehandicapten* (Assen 1993) 31-47; H. Kat, P. van Lankveld e.a. (red.), *Professionele zorg vanuit z-verpleegkundig perspectief* (Leiden 1994) 26-43. Zie ook: M. Bot, *Bezwaard bestaan, foto's en verhalen over verstandelijk gehandicapten* (1e druk 1988, Rotterdam 1989) 14-17
- 10 Nationale Ziekenhuisraad, *Zorg smeden* (NZR, Utrecht 1986); Federatie van Ouderverenigingen, *Mensen met mogelijkheden* (FvO, Utrecht 1989); *Verstandig veranderen. Werknotitie over vernieuwing in de zorg voor verstandelijk gehandicapten* (Min. van wvc, Den Haag 1991); C. Magnus, *Muren voorbij. Trends in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap* (NIZW, Utrecht 1993); Federatie van Ouderverenigingen, *Gewoon doen* (FvO, Utrecht 1994); *De perken te buiten. Meerjarenprogramma intersectoraal handicaptenbeleid 1995-1998, Tweede Kamer, vergaderjaar 1994-1995*, 24-170, nr.1-2
- 11 Th. Jak, *Armen van geest. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Nederlandse zwakzinnigenzorg* (proefschrift, Amsterdam 1988); Th. Jak, *Huizen van barmhartigheid. Zorg voor zwakzinnigen in de tweede helft van de negentiende eeuw, met bijzondere aandacht voor 's Heeren Loo* (Ver. 's Heeren Loo, Amersfoort 1993)
- 12 A. Klijn, *Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg 1879-1952* (Hilversum 1995)
- 13 D. Graas, *Zorgenkinderen op school. Geschiedenis van het speciaal onderwijs in Nederland 1900-1950* (proefschrift, Apeldoorn 1996)
- 14 J. Vijselaar (red.), *Over onnozelen en idioten. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de zwakzinnigenzorg in Nederland* (NcGv-congresbundel, Utrecht 1993); B. van Zijderveld, 'Samenleving en geestelijk gehandicapten, de laatste vijftig jaar' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (maart 1986) 233-251; B. van Zijderveld, 'De zorg voor verstandelijk gehandicapten in historisch perspectief' in: Van Gemert en Minderaa 31-47; F. Kluit, *Herlevend verleden. Het verhaal van 100 jaar zorg voor verstandelijk gehandicapte mensen op 's Heeren Loo-Lozenoord 1891-1991* (Ver. 's Heeren Loo, Amersfoort 1992); L. Brants en A. van Gennep, *50 jaar tegendraads. Historische schets van het werk van de William Schrikker Stichting* (Schrikker Stichting, Amsterdam 1992); J. Dankers en A. van der Linden, *Om het geluk van de zwakzinnige. De geschiedenis van Dennendal 1969-1994* (Den Dolder 1994); *Geschiedt tussen de anderen*, verhalenbundel met historische bijlage 'Schreuder', uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van De Schreuderhuizen (Schreuderhuizen, Arnhem 1996); A. Hakker, *Vereniging Johannes Stichting 1887-1990. Meer dan een eeuw christelijke zorgverlening* (Utrecht 1997); P. Dickmann, *Maria Roepaan 1951-1986. De geschiedenis van een leefgemeenschap van geestelijk gehandicapten* (Maria Roepaan, Ottersum 1986); I. Weijers en E. Tonkens, 'De actualiteit van Dennendal' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (okt. 1994) 1111-1118; I. Weijers, 'De klas, de klankmethode en het ontstaan van de achterblijver' in: *Comenius* (dec. 1995) 390-404; E. Tonkens en I. Weijers, 'Een sterk plekbesef, Dennendal revisited' in: *Comenius* (juni 1996) 185-198; I. Weijers en E. Tonkens, ongepubliceerde lezing 'Psychiatry, charity and the medical-educational tradition, 150 years of care for the mentally retarded in the Netherlands', gehouden op de conferentie 'Histories of Mental Retardation' te Nijmegen d.d. 10 mei 1996 (eind 1998 in Nederlandse versie te publiceren in tijdschrift *Comenius*); I. Weijers, 'De slag om Dennendal, een terugblik op de jaren vijftig vanuit de jaren zeventig' in: P. Luyckx en P. Slot (red.), *Een stille revolutie. Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 45-65; Tonkens zal eind 1998 een proefschrift publiceren over de betekenis van de Dennendal-affaire voor de naoorlogse geschiedenis van de zwakzinnigenzorg; I. Mans, 'De verdunningswijz van de Hafakker, een nieuwe geschiedenis' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (mei 1988) 515-527; I. Mans, 'De geschiedenis van de nar, zothed in Middeleeuwen en Renaissance' in: *Klik* (sept. 1991) 8-11; I. Mans, 'Wisselkinderen, over de ongewenstheid van zwakzinnigen door de eeuwen heen' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (jan. 1997) 29-46

- 15 J. Roca, *De la segregation à l'integration* (Vanves 1992); G. Lesemann, *Beiträge zur Geschichte und Entwicklung des deutschen Sonderschulwesens* (Berlijn 1966); J. Klink, *Zur Geschichte der Sonderschule* (Bad Heilbrunn 1966); J. Synwoldt, *Von der Hilfsschule zur Schule für Lernbehinderte* (Berlijn 1979). Zie verder: D. Hänsel, *Die 'physiologische Erziehung' der Schwachsinnigen. E. Séguinesquirol 1812-1880* (Freiburg 1974)
- 16 Ph. Reilly, *The surgical solution. A history of involuntary sterilisation in the United States* (Baltimore 1991); E. Larson, *Sex, race and science. Eugenics in the deep south* (Baltimore 1995); S. Noll, *Feeble-minded in our midst. Institutions for the mentally retarded in the South 1900-1940* (Chapel Hill 1995)
- 17 J. Trent, *Inventing the feeble mind. A history of mental retardation in the United States* (Berkeley 1994)
- 18 Trent (1994) 5
- 19 Trent (1994) 271. Zie over het begrip 'lonely crowd': D. Riesman, N. Glazer en R. Denney, *The lonely crowd. A study of the changing American character* (New York 1956)
- 20 C. Goodey, *Living in the real world. Families speak about Down's syndrom* (Londen 1991); C. Goodey, 'Mental disabilities and human values in Plato's late dialogues' in: *Archiv für Geschichte der Philosophie* (maart 1992) 26-42; C. Goodey, 'Social history, the disabled and consent' in: *Bulletin of Medical Ethics* (juni 1993) 13-18; C. Goodey, 'J. Locke's idiots in the natural history of mind' in: *History of Psychiatry* (juni 1994) 215-250; C. Goodey, 'Mental retardation, social section, d.l.r.' in: G. Berrios en R. Porter, *A history of clinical psychiatry* (Londen 1995) 239-250; L. Jordan en C. Goodey, *Human rights and school change. The New-ham story* (Bristol 1996); C. Goodey, 'The psychopolitics of learning and disability in seventeenth century thought' in: A. Digby en D. Wright, *From idiocy to mental deficiency. Historical perspectives on people with learning disabilities* (Londen 1996) 93-118; C. Goodey, 'On Aristotle's "Animal capable of reason"' in: *Ancient Philosophy* (nr.2 1996) 389-403; C. Goodey, 'Genetic markers for intelligence' in: *Bulletin of Medical Ethics* (aug. 1996) 13-16; C. Goodey, 'Learning difficulties and the guardians of the gene' in: A. Clarke en A. Parsons (red.), *Culture, kinship and genes* (Londen 1997) 206-218
- 21 A. Digby en D. Wright, *From idiocy to mental deficiency. Historical perspectives on people with learning disabilities* (Londen 1996)
- 22 Scheerenberger 34; Bot 14; W. Koppers, 'Van gekke, dolle en dwaze lieden, krankzinnigenzorg in de Middeleeuwen' in: Brinkgreve (red.) 27-40, hier 30; A. van Wildenrode en J. van Valckenborgh, *Luisteren naar fluisteren. Een ongevoon boek dat over goedheid spreekt* (Bussum 1981) 16
- 23 M. Foucault, *Geschiedenis van de waanzin in de zeventiende en achttiende eeuw* (1e Ned. vert. 1975, Meppel 1984) 7
- 24 C. Magnus, L. de Ree en P. Katsman, *Steen voor steen. Vernieuwingen in de begeleiding van mensen met een verstandelijke handicap* (NIZW, Utrecht 1996); E. Tonkens, 'Autonomie, zorg of zelfontplooiing, een analyse van zorgvisies binnen de verstandelijk gehandicaptenzorg' in: *Gezondheid. Theorie in praktijk* (sept. 1996) 239-253; Ten Horn en Van Lieshout 5
- 25 Zie bijvoorbeeld: Van Gemert en Minderaa 3-30; H. Kat, P. van Lankveld e.a. (red.), *Professionele zorg vanuit z-verpleegkundig perspectief* (Leiden 1994) 2-25; Dankers en Van der Linden, hoofdstuk 7. Een van de weinigen die de diagnose zwakzinnigheid wel bekritiseerd heeft is: P. Adriaans, *Zwakzinnigheid als falende diagnose* (Leuven 1989). Zie ook: P. Adriaans, 'Hardnekkige oude praktijken, waarom echte vernieuwing zo langzaam gaat in Nederland' in: *Klik* (mei 1991) 12-15
- 26 Citaat Foucault uit een interview met Clavel te vinden in: J. Pols en J. Pols, 'Michel Foucault en de psychiatrie' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (feb. 1985) 136-147, hier 142
- 27 Foucault (1984) 11 en 47-90
- 28 R. Porter, *A history of madness in England from the Restoration to the Regency* (Londen 1987) 6-9, 16-169 en 279-283; A. Still en I. Velody (red.), *Rewriting the history of madness. Studies in Foucault's 'Histoire de la folie'* (Londen 1992); C. Quétel, 'The institution of the General Hospital,

- 16th-19th century', ongepubliceerde tekst van een lezing gehouden tijdens het symposium 'De eerste dolhuizen van Europa' te Den Bosch d.d. 5 november 1992
- 29 H. Peeters, 'Historische fasen in aard en behandeling van geestesziekte' in: Binneveld, Vjjselaar e.a. 11-26; Vjjselaar, 'Van kleine en grote gestichten' (1982) 42-50
- 30 J. Rolies, 'De marginalisering van de zwakzinnigen' in: R. Houdijk (red.), *Theologie en marginalisering* (Baarn 1992) 127-156; J. Reinders, 'De autonomie van de verstandelijk gehandicapte, een contradictio in terminis?' in: *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs* (dec. 1994) 228-242; J. Reinders, 'De grenzen van het rechtendiscours' in: H. Manschot en M. Verkerk (red.), *Ethiek van de zorg. Een discussie* (Meppel 1994) 74-96; M. Hermsen, *Het autonomiebegrip in twijfel* (doctoraalscriptie, Nijmegen 1995); J. Peeters, 'Samen-leven met hart en ziel' in: M. Pijnenburg en F. Vosman, *Tegendraadse levensvisies* (Assen 1996) 8-22; C. Sohl, G. Widdershoven en J. van der Made, 'Autonomie van mensen met een verstandelijke handicap. Op zoek naar een breder perspectief' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (sept. 1997) 858-866
- 31 Citaat (vertaling I. Mans) uit: Ph. Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (Parijs 1960) inleiding, eerste (ongenummerde) pagina
- 32 Alleen Goodey publiceerde over deze tijdsperiode: Goodey, 'Mental disabilities' (1992) 26-42; Goodey, 'Mental retardation' (1994) 240-241; Goodey, 'On Aristotle's' (1996) 389-403; Goodey, 'The psychopolitics' (1997) 94
- 33 De onderzochte bestanden zijn: PsychLit, Historical Abstracts en het Trimbos-bibliotheekbestand. De search leverde in totaal 222 titels op. Daaronder waren ongeveer 30 dubbelen. In PsychLit (publicaties van 1984 tot sept. 1997) heb ik 99 titels gevonden. De gebruikte zoektermen zijn: *history* gecombineerd met *mental retardation*, *mental deficiency*, *downs syndrom*, *idiocy* en *fools*. Van deze 99 titels zijn 21 mij bekend en in het onderzoek verwerkt. De overige titels zijn niet relevant voor mijn onderzoek. Een groot deel betreft de Amerikaanse en Britse geschiedenis van de zwakzinnigenzorg in de negentiende en twintigste eeuw, een periode waarin mijn onderzoek zich hoofdzakelijk richt op de Nederlandse ontwikkelingen. Een ander deel is te zeer toegespitst op het speciaal onderwijs buiten Nederland of op specifieke stoornissen of pedagogische en diagnostische methodes. Een twintigtal titels betreft boeken over de psychiatrie of (soms) de zwakzinnigenzorg, die slechts een kort overzicht van de geschiedenis bevatten.
- In Historical abstracts (publicaties vanaf 1980) vond ik 41 titels. De daar gebruikte zoektermen zijn: *mental handicap*, *mental retardation*, *mental deficiency*, *idiocy*, *imbecility*, *debility*, *idiot*, *imbecile*, *debile*, *moron*, *fools*, *special education*. Van de 41 titels zijn 16 mij bekend en in het onderzoek gebruikt. Drie artikelen over *holy fools* in (vroegmodern) Polen en Rusland zijn interessant, maar leggen geen duidelijk verband met zwakzinnigheid. Van de overige 22 titels betreffen sommige totaal irrelevante onderwerpen en zijn andere te zeer toegespitst op de 20e-eeuwse historie van de zwakzinnigenzorg buiten Nederland.
- Het Trimbos-bibliotheekbestand omvat enerzijds boeken vanaf 1948, Nederlandstalige artikelen vanaf 1974 en Engelstalige artikelen vanaf 1989, anderzijds een historische collectie met in totaal ongeveer 7000 boeken en tijdschriften, die merendeels uit de vorige eeuw dateren (het oudste boek is van 1659). De historische collectie is door mij vier jaar geleden grotendeels doorgenomen. Enkele tientallen publicaties bleken relevant en zijn in mijn onderzoek verwerkt. Het eerstgenoemde deel van het Trimbosbestand omvat een door het voormalige Nederlands centrum Geestelijke Volksgezondheid aangelegde verzameling van publicaties op het gebied van de geestelijke gezondheid. De zoektermen *geschiedenis* en *verstandelijke handicaps*, *verstandelijk gehandicapten*, *zorg voor verstandelijk gehandicapten* en *inrichtingen voor de zorg voor verstandelijk gehandicapten* leveren 82 titels op. Daarvan zijn 70 titels reeds in het onderzoek verwerkt. De andere 12 betreffen publicaties die óf te veel toegespitst zijn op specifieke handicaps en pedagogische methodes óf te weinig toegespitst op de historie van zwakzinnigen.

1 De vele gedaantes van de geboren zot

Gedicht: G. Jansen, een in 1990 overleden bewoner van zwakzinnigeninrichting De Hafakker te Noordwijkerhout. Dit gedicht werd gepubliceerd in de Hafakkerkrant 't *Lieverdje* (sept. 1981).

Voor dit hoofdstuk fungeerden met name *A history of mental retardation* van Scheerenberger en *Waanzin in de Middeleeuwen* van Beek als bron en vooral als wegwijzer naar bronnen. Waar beiden er geen probleem in zagen om de hedendaagse 'diagnose' zwakzinnigheid met terugwerkende kracht toe te passen op bepaalde zotten en dwazen uit vroeger tijden, zag ik het als mijn taak om via hun bronverwijzingen de oorspronkelijke benamingen en beschrijvingen van die zotten en dwazen op te diepen. Soms lukte dit niet en moest ik afgaan op gegevens van Beek, Scheerenberger of andere secundaire bronnen. Meestal echter was de primaire bron wel te vinden en kon ik in Latijnse, Middelduitse of Middelnederlandse teksten op zoek gaan naar de betreffende passages. Voor de vertaling van teksten maakte ik zo mogelijk gebruik van bestaande vertalingen of interpretaties; indien nodig deed ik de vertaling zelf.

- 1 H. Beek, *Waanzin in de Middeleeuwen. Beeld van de gestoorde en bemoeienis met de zieke* (proefschrift 1969, 2e druk Hoofddorp 1974) 25; L. Kanner, *Geschiedenis van de zwakzinnigenzorg en het zwakzinnigenonderzoek* (Lochem 1976) 17
- 2 P. Vandenbroeck, *Over wilden en narren, boeren en bedelaars. Beeld van de ander, vertoog over het zelf* (Antwerpen 1987) 48-49; C. de Mooij (red.), *Vastenavond-Carnaval. Feesten van de omkering* (Zwolle 1992) 90 (met portret van een nar die 'veel door de vingers ziet')
- 3 Zie bijvoorbeeld de afbeelding op p. 56; F. Schmidt en A. Murken, *Die Darstellung des Geisteskranken in der Bildender Kunst* (Herzogenrath 1991) 225 (detail van een anoniem schilderij uit 1515 met daarop een kinderlijk en mogelijk mongoloïde narrenfiguur)
- 4 Citaat uit de *Zimmerische Chronik* (1566) te vinden in: Beek 26, onderschrift bij afbeelding. Zie ook: hoofdstuk 2, noot 59-61
- 5 G. Kalf, *Opkomst, bloei en verdwijning van de hofnar* (Amsterdam 1954) 62
- 6 W. Buntinx en S. Bernard, 'Verstandelijke handicap: kritische beschouwing van de definitie volgens de American Association on Mental Retardation (AAMR)' in: *Nederlands Tijdschrift voor Zorg aan Verstandelijk Gehandicapten* (maart 1996) 3-17, hier 5
- 7 B. Könneker, *Wesen und Wandlung der Narrenidee im Zeitalter des Humanismus* (Wiesbaden 1966) 20
- 8 Beek 160-161; W. Hancock (vertaling en uitleg), *The ancient laws of Ireland*, dl.1 (Dublin 1865-1901) 137
- 9 Verzameld uit onder meer: J. Geldhof, *Pelgrims, dulle lieden en vondelingen te Brugge 1275-1975* (Brugge 1975); W. Kuppens, 'Van gekke, dulle en dwaze lieden, krankzinnigenzorg in de Middeleeuwen' in: C. Brinkgreve (red.), *Voor gek gehouden. Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Nederland* (Haarlem 1982) 27-40; Beek, met name inleiding
- 10 Citaat te vinden in: Beek 154; E. Dominguez, 'The hospital of innocents' in: *Bulletin of the Menninger Clinic* (1967) 285-297, hier 289. Zie ook: J. Andrews, 'Identifying and providing for the mentally disabled in early modern London' in: A. Digby en D. Wright (red.), *From idiocy to mental deficiency. Historical perspectives on people with learning disabilities* (Londen 1996) 65-92, hier 66-70
- 11 C. Goodey, 'Mental disabilities and human values in Plato's late dialogues' in: *Archiv für Geschichte der Philosophie* (maart 1992) 26-42; C. Goodey, 'Mental retardation, social section, dl.1' in: G. Berrios en R. Porter, *A history of clinical psychiatry* (Londen 1995) 239-250, hier 240-241; C. Goodey, 'On Aristotle's "Animal capable of reason"' in: *Ancient Philosophy* (juni 1996) 389-403; C. Goodey, 'The psychopolitics of learning and disability in seventeenth century thought' in: Digby en Wright (red.) 93-118, hier 94

- 12 Citaten uit de hippocratische geschriften 'Vochten' en 'Dieet' (in Engelse vertaling) te vinden in: C. Goshen, *Documentary history of psychiatry* (Londen 1967) 6-12, hier 9 en 11; C. Goodey, 'Mental retardation, social section, dl.1' in: Berrios en Porter 239-250, hier 240-241; R. Scheerenberger, *A history of mental retardation* (Baltimore 1983) 14-16
- 13 G. Zilboorg, *A history of medical psychology* (New York 1941) 91; Scheerenberger 18-19
- 14 Martialis, *Epigrams* (Latijn-Engelse uitgave van Loeb Classical Library; Londen 1968), hier dl.1, 380-381 (boek 6, epigram 39) en dl.2, 512-513 (boek 14, epigram 210)
- 15 K. Flögel, *Geschichte der Hofnarren* (1e druk 1789; herdruk Hildesheim 1977) 159
- 16 Martialis, dl.1, 12-13 (boek 8, epigram 13)
- 17 Kanner (1976) 98
- 18 J. Scheffel, *Ekkehard. Een verhaal uit de tiende eeuw* (Amsterdam 1917) 165-166 en 178-192
- 19 Beek 14, 114 en 313
- 20 Deze koning vormt de hoofdpersoon van de roman *Woud der verwachting* van Hella Haasse
- 21 Zie over Odo: Beek 49; A. Brachet, *Pathologie mentale des rois de France* (Parijs 1903) 203-204. Zie over Robert: Brachet 223-226. Zie over Lodewijk van Montpensier: Brachet cxxxiii-iv. Zie ook: Beek 40 en 49-50
- 22 Beek 39, tekst bij afbeelding
- 23 B. Mets, *Het leven van den Heilige Jozef van Cupertino* (Gent 1893) 10-26, 131-132 en 253-254
- 24 W. Langland, *The visions of William. Concerning Peers the plowman* (Londen 1877) 234-235
- 25 Zie ook: noot 52; hoofdstuk 2, noot 35 en 67-69
- 26 J. Gade, *The life and times of Tycho Brahe* (New York 1947) 90-91; Scheerenberger 33
- 27 Zie over 'monstruosi' en 'monstra' ook: hoofdstuk 4, noot 5 en 28
- 28 Zie over 'woudmannen': Beek 19-24. Zie over de figuur van de 'wilde mens' ook: E. Dudley en M. Novak, *The wild man within. An image of western thought from the Renaissance to Romanticism* (Pittsburgh 1972)
- 29 K. von Megenberg, *Das Buch der Natur* (1e druk 1475; herdruk Stuttgart 1861) 486-489
- 30 Von Megenberg 44
- 31 C. Haffter, 'The changeling: history and psychodynamics of attitudes to handicapped children in European folklore' in: *Journal of the History of Behavioral Sciences* (1968) 55-62, hier 58; J. Ryan met F. Thomas, *The politics of mental handicap* (1e druk 1987; herziene druk Londen 1994) 88
- 32 W. van Liefland, *Het buitengewoon onderwijs in de zorg voor geestelijk gehandicapten* (Groningen 1959) 14; Scheerenberger 32; Zilboorg *A history of medical psychology* (1941) 144-174
- 33 J. Russell, *A history of witchcraft* (Londen 1980) 110-111; R. Porter, 'Psychiatry pre-1800' in: *Current Opinion in Psychiatry* (nr.5 1992) 718-721, hier 718
- 34 F. Vanhemelrijck, *Heksenprocessen in de Nederlanden* (Leuven 1982) 25
- 35 H. Midelfort, *Witch hunting in Southwestern Germany 1562-1684* (Stanford 1972) 160
- 36 M. Luther, *Tischreden oder Colloquia* (1e druk 1571; herdruk Leipzig 1968) 299-301. Zie over wisselkinderen ook: hoofdstuk 4
- 37 M.Dols, *Majnun. The madman in medieval islamic society* (Oxford 1992) 434-441
- 38 F. Havermans, 'Krankzinnigenrecht bij de Romeinen' in: *Nederlandsch Tijdschrift Geneeskunde* (jan. 1942) 138-139; M. Koyen, *Gezinsverpleging van geesteszieken te Geel tot de achttiende eeuw* (Geel 1973) 14. Zie over de betekenis van 'fatuus': Kanner (1976) 16
- 39 Hancock, dl.1, vi-xi (over ontstaansperiode), 137-139 en 301; dl.2, 45-47 en 407; dl.3, 11-13 en 157-163. Zie ook: Beek 160-161; B. Clarke, *Mental disorder in earlier Britain* (Cardiff 1975) 31-35
- 40 A. Kappelhof, *Reinier van Arkel 1442-1992. De geschiedenis van het oudste psychiatrisch ziekenhuis van Nederland* (Den Bosch 1992) 12. Zie over zot als wees en 'stadsarme': hoofdstuk 3, noot 18-20, 44 en 59
- 41 F. Vanhemelrijck, *Ellendelingen voor galg en rad 1400-1800* (Antwerpen 1984) 123; Beek 159-162

- 42 Koyen 80
- 43 Beek 159
- 44 Zie voor de betreffende afbeelding uit de Sachsenspiegel: Beek 158. Zie over de betekenis van 'altvil': G. Piaschewski, *Der Wechselbalg. Ein Beitrag zum Aberglauben der nordeuropäischen Völker* (Breslau 1935) 141-143. Zie over de betekenis van het begrip wisselkind: hoofdstuk 4, met name noot 33-36. Zie over het begrip 'elf' (afkomstig van het Oud-Duitse 'alf') in de zin van voorouder, kwelgeest, gek of dwaas: *Middel-Nederlandsch woordenboek* (van E. Verwijs en J. Verdam); A. Kerkhoven, *Beeld van de psychiatrie 1800-1970* (Zwolle 1996) 69; A. van Gilst, *Vastelavond en carnaval. De geschiedenis van een volksfeest* (Veenendaal 1974) 20
- 45 R. Neugebauer, 'Treatment of the mentally ill in medieval and early modern England' in: *Journal of the History of Behavioral Sciences* (1978) 158-170; R. Neugebauer 'Diagnosis, guardianship, and residential care of the mentally ill in Medieval and Early Modern England' in: *American Journal Psychiatry* (dec. 1989) 1580-1585, hier 12; R. Neugebauer, 'Mental handicap in medieval and early modern England: criteria, measurement and care' in: Digby en Wright (red.) 22-44, hier 24-37. Zie ook: P. Rushton, 'Idiocy, the family and the community in early modern north-east England' in: Digby en Wright (red.) 44-64, hier 51-52
- 46 C. Goodey, 'Intelligence-levels as criteria of abnormality: the pre-history of intelligence-testing' in: B. Mayall (red.), *Family life and social control. Discourses on normality* (London University Institute of Education, Londen 1994) 51-64, hier 52; Goodey, *The psychopolitics* (1996) 94-95. Zie over interpretatie idiotie-testen ook: M. McDonald, *Mystical Bedlam* (Cambridge 1981) 5
- 47 Citaat sir Anthony Fitzherbert (1534) te vinden in: Scheerenberger 36. Zie ook: G. Berrios, 'Mental retardation, clinical section, dl.2' in: Berrios en Porter (red.) 225-238, hier 226 en 234, noot 4
- 48 Zie hoofdstuk 3
- 49 McDonald 7-11
- 50 Citaat Valascus (ook bekend als Balascon de Tarante) te vinden in: Beek 95
- 51 Beek 95-97
- 52 Paracelsus, *Sämtliche Werke* (Südhoff; München 1929), dl.14, 'Liber de lunaticis' 43-72, hier 43-44 en 'Liber de generatione stultorum' 73-89. Beide boeken zijn afkomstig uit *Philosophia Magna*, dl.1 (1e druk 1567). Zie voor een Engelse vertaling van 'Liber de generatione stultorum': P. Cranefield en W. Federn, 'The begetting of fools, an annotated translation of Paracelsus' De generatione stultorum' in: *Bulletin of the History of Medicine* (1967), dl.1, 56-74 en dl.2, 161-174. Zie ook: I. Galdston, 'The psychiatry of Paracelsus' in: *Bulletin of the History of Medicine* (mei 1950) 205-218, hier 209-212; Ryan 86-87
- 53 Paracelsus, dl.2 'Das siebente Buch der Arznei: De morbis amentium' 391-456. Zie voor een Engelse vertaling van deze Oudduitse, soms Latijnse tekst: G. Zilboorg, *Four treatises of Theophrastus von Hohenheim called Paracelsus* (New York 1941). Gedeeltes hieruit zijn ook te vinden in: Goshen 40-55. Zie ook: Galdston 209-212
- 54 Paracelsus, dl.2, 393-421
- 55 Paracelsus, dl.2, 423-425 en 448-450
- 56 Zie over de levensgeschiedenis van Felix Platter: E. Le Roy Ladurie, *De eeuw van de familie Platter (1499-1628). De schooier en de geleerde* (1e druk 1995, Amsterdam 1997)
- 57 F. Platter, *Praxis medicae*, caput 3 'De mentis alienatione' (Basel 1656) 5 (over imbeciliteit) en 81-82 (over zothed). Een Engelse vertaling van de betreffende passages is te vinden in: O. Diethelm en T. Heffernan, 'Felix Platter and psychiatry' in: *Journal of the History of Behavioral Sciences* (jan. 1965) 10-23. De term 'stultitia originalis' evenals het citaat over het thuisonderwijs is van Platter (Observationum 1614) te vinden in: Scheerenberger 29-30.
- 58 Platter (1656) 81-82
- 59 Paracelsus, dl.14, 82; W. Pagel, *Paracelsus* (Basel 1958) 201. Zie over de beschrijving door Paracelsus en Platter van kropverschijnselen bij zotten: R. Major, *Classic descriptions of disease*

- (Londen 1932) 264. Zie ook: P. Cranefield en W. Federn, 'Paracelsus on goiter and cretinism, a translation and discussion of "De struma, vulgo der kropf"' in: *Bulletin for the History of Medicine* (1963) 463-472
- 60 Zie over cretinisme en idiotie ook: hoofdstuk 4, noot 47-48; hoofdstuk 6, noot 1 en 108-109
- 61 Zie 'cretinisme' in: *De grote Oosthoek* (1976). Zie ook: recente publicaties over verband tussen jodiumtekort in voeding en intelligentiepeil van kinderen: 'Actie tegen jodiumtekort, risico's vooral onder zwangere vrouwen' in: *Algemeen Dagblad* 2 april 1997
- 62 Zie over Montalto: R. Woolfson, 'Historical perspective on mental retardation' in: *American Journal on Mental Deficiency* (sept. 1984) 231-235. Zie over Willis: P. Cranefield, 'A seventeenth century view of mental deficiency and schizophrenia. Thomas Willis on "stupidity or foolishness"' in: *Bulletin of the History of Medicine* (juli 1961) 291-316
- 63 P. Forestus, *Observationes et curationes medicinales*, dl.2 'De stultitia' (Leiden 1593-1606) 416-417; Beek 113-114
- 64 W. Wolfensberger, 'Eulogy for a mentally retarded jester' in: *Mental Retardation* (dec. 1982) 269-270

2 De nar: toonbeeld van zothed en zonde

Gedicht: A. Waslander, een in 1991 overleden bewoner van zwakzinnigeninrichting De Hafakker. Deze tekst werd mij door Waslander gedichtend en geschenken.

Belangrijke bronnen voor dit hoofdstuk en wegwijzers naar bronnen waren publicaties van Pleij, Zijdeveld, Vandenbroeck en Welsford over narrencultuur en zothedfeesten in Middeleeuwen en Renaissance.

- 1 E. Welsford, *The fool. His social and literary history* (1e druk 1935, Londen 1961) 56-57
- 2 Zie over de god Bes of Bisu (Priapus bij Grieken): *Grote Winkler Prins*. Zie voor afbeeldingen van Bes: E. Tietze-Conrat, *Dwarfs and jesters in art* (Londen 1957) 10; E. Holländer, *Die Medizin in der klassischen Malerei* (1e druk 1903, Stuttgart 1923) 345-349
- 3 Welsford 61; E. Holländer, *Plastik und Medizin* (Stuttgart 1912) 326-327
- 4 A. Bartels, *De gehandicapten in de Grieks-Romeinse samenleving* (doctoraalscriptie, Nijmegen 1988) 54-63. Zie voor afbeeldingen van 'geloia': Bartels (1988) 54-63; Holländer (1912) 325-326 en 340-341
- 5 Bartels (1988) 59-60. Zie over 'moriones' in de oudheid ook: K. Flögel, *Geschichte der Hofnarren* (1e druk 1789, herdruk Hildesheim 1977) 90-162; P. Koedood, *De hofnar. Van maatschappelijk verschijnsel tot toneelnar* (Weesp 1983) 11-13; Welsford 58-60
- 6 Flögel (1977) 160
- 7 A. Zijdeveld, *Over narren en hun gespiegelde werkelijkheid* (Deventer 1985) 93; Welsford 59
- 8 Zie voor uitspraken van Seneca Maior en Cassius Severus hierover: R. Scheerenberger, *A history of mental retardation* (Baltimore 1983) 17 en 19; Welsford 59; Tietze-Conrat 7; E. Shelp, *Born to die* (New York 1986) 161 en 235, noot 33
- 9 Flögel (1977) 159
- 10 Zie hoofdstuk 1, noot 14-16
- 11 Psalm 53 in: *Bijbel*, in de vertaling van het Nederlandsch Bijbelgenootschap (Amsterdam 1967) 684-685
- 12 H. Beek, *Waanzin in de Middeleeuwen. Beeld van de gestoorde en bemoeienis met de zieke* (proefschrift 1969, 2e druk Hoofddorp 1974) 29; F. Schmidt en A. Murken, *Die Darstellung des Narren in der Kunst des ausgehenden Mittelalters* (Herzogenrath 1995), hier met name 23-29. Zie voor afbeeldingen van psalmnarren: M. Laharie, *La folie au Moyen-Age* (Parijs 1991)

- 13 S. Kottek, 'The image of the insane in ancient Jewish lore' in: *Medicine and Law* 11 (1992) 653-660, hier 656
- 14 *Bijbel*, Nieuwe Testament, 1 Samuël 18:10
- 15 C. Quétel en J. Postel, *Nouvelle histoire de la psychiatrie* (Toulouse 1983) 35; Kottek 654
- 16 *Krankzinnigheid in Utrecht tussen 1600 en 1800. Speurtocht naar normen ten aanzien van krankzinnigheid in 17e en 18e eeuwse theorieën en de Utrechtse praktijk 1745-1750* (doctoraalwerkgroep, Universiteit Utrecht 1984) 42-50; P. Meininger, *Een visie op kerk en verstandelijke gehandicapten na het jaar 2000* (lezing Ver. 's Heeren Loo, Amersfoort 1996); J. Ryan met F. Thomas, *The politics of mental handicap* (1e druk 1980; 3e herziene druk Londen 1995) 87-88
- 17 *Bijbel*, Nieuwe Testament, Marcus 3:21-22; J. Saward, *Perfect fools* (Oxford 1980) 6 en 212-214; M. Screech, 'Good madness in Christendom' in: R. Porter, W. Bynum en M. Shepherd, *Anatomy of madness* (Londen 1985) 25-39, hier 26 en 33
- 18 Welsford 77
- 19 D. Erasmus, *De lof der zothed* (1e druk 1511; Amsterdam 1909) 161-166
- 20 Ryan 87; A. Klijn, *Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg 1879-1952* (Hilversum 1995) 195-196. P. Meininger, *Op zoek naar de betekenis van gehandicapt bestaan* (lezing Ver. 's Heeren Loo, Amersfoort 1996). Zie over zondigverklaring geboren zotten ook: hoofdstuk 1, noot 28-31; hoofdstuk 10, noot 150-154
- 21 *Bijbel*, Nieuwe Testament, 1 Cor. 1:27. Zie ook: Saward 7-11
- 22 Zie hoofdstuk 1, noot 52
- 23 Saward xi en 212
- 24 Saward 84-89
- 25 Dols 197-198 en 374; Saward 19-20; Beek 38
- 26 Dols 372-373; Saward 18
- 27 Dols 376 en 362-363
- 28 H. Zevenbergen, *Zwakzinnigen in verschillende culturen* (Lisse 1986) 60
- 29 Beek 39
- 30 Welsford 77
- 31 Zie hoofdstuk 1, noot 23
- 32 E. Erens, *De pastoor van Ars* (Bussum 1952) 57, 62-63, 77, 100, 124 en 180
- 33 Zie hoofdstuk 1, noot 5
- 34 Welsford 100-102; Saward 38-40; Beek 20
- 35 Citaat uit *Oeuvres de Seigneur Brantôme* (zestiende eeuw) in: Welsford 126-127. Zie over poëtische en profetische gaven van narren: Welsford 76-112
- 36 Koedood 62
- 37 Flögel (1977) 519-523
- 38 Zijderveld (1985) 180, noot 4
- 39 Welsford 129-130; Flögel (1977) 314-315
- 40 Welsford 166-170
- 41 Welsford 24
- 42 Flögel (1977) 519-523
- 43 Zijderveld (1985) 92
- 44 Zijderveld (1985) 108. Zie voor afbeeldingen: Beek 26; Koedood 17 en 62; Tietze-Conrat 36; F. Schmidt en A. Murken, *Die Darstellung des Geisteskranken in der bildender Kunst* (Herzogenrath 1991) 225
- 45 H. Pleij, 'De zot als maatschappelijk houvast in de overgang van Middeleeuwen naar moderne tijd' in: *Groniek* (sept. 1990) 18-29, hier 21
- 46 Erasmus 62
- 47 Saward 88
- 48 Flögel (1977) 433

- 49 E. Chambers, *The medieval stage*, dl.2 (1e druk 1903, Londen 1954) 230-234; Saward 87
- 50 Welsford 80-84 en 113; Flögel (1977) 170-179. Zie over hofnarren tijdens de vroege islam: Dols 249-265
- 51 Welsford 88-112
- 52 W. Hancock (vertaling en uitleg), *The ancient laws of Ireland*, dl.1 (Dublin 1865-1901) 137 en 162-163, noot 1
- 53 Zie voor verklaringen van de verdwijning van de hofnar: Zijdeveld (1985) 118-122; Welsford 195; Koedood 47-48
- 54 J. de Lindt, 'Een paar afbeeldingen van idioten in de beeldende kunst' in: Vereniging van Onderwijzers en Artsen, *Gedenkschrift omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen* (Den Haag 1929) 186-197, hier 192
- 55 Zijdeveld (1985) 1-4 en 159-167
- 56 B. Sliggers en A. Wertheim, *De tentoongestelde mens. Reuzen, dwergen en andere wonderen der natuur* (Teylers Museum, Haarlem 1993) 78-80; J. de Lint, *Geneeskundige volksprenten in de Nederlanden* (Schiedam 1977) 75
- 57 Sliggers en Wertheim 9 en 30
- 58 Sliggers en Wertheim 56 en 65; R. Bogdan, 'Exhibiting mentally retarded people for amusement and profit, 1850-1940' in: *American Journal of Mental Deficiency* (feb. 1986) 120-126, hier 121-122
- 59 Welsford 119 en 160. Zie over 'echte' narren: hoofdstuk 1, noot 4
- 60 W. Wolfensberger, 'Eulogy for a mentally retarded jester' in: *Mental Retardation* (dec. 1982) 269-270
- 61 W. Shakespeare, *Twelfth night*, act 3, scene 1, regel 61 (Londen 1975) 77
- 62 Welsford 115 en 119; Zijdeveld (1985) 90
- 63 Welsford 23-24; Flögel (1977) 288-292; Zijdeveld (1985) 120
- 64 Welsford 149-151; Flögel (1977) 350-364
- 65 A. Zijdeveld, 'De hofnar als instituut' in: *Spiegel Historiae*, dl.1 (sept. 1976); dl.2 (nov. 1976); hier dl.3 (dec. 1976) 667-673, hier 668; Zijdeveld (1985) 94
- 66 Citaat van Gengenbach (1517) te vinden in: B. Könneker, *Wesen und Wandlung der Narrenidee im Zeitalter des Humanismus* (Wiesbaden 1966) 7
- 67 E. Holländer, *Wunder, Wundergeburt und Wundergestalt in Einblattgedrucken des fünfzehnten bis achtzehnten Jahrhunderts* (Stuttgart 1921) 151, figuur 82
- 68 Welsford 145-146. Zie ook: W. Büttner, *Sechshundert sieben und zwanzig Historien von Claus Narren* (Eisleben 1572)
- 69 Flögel (1977) 268-269; Welsford 138-139
- 70 Zijdeveld (1985) 97-98 en 104-105; Welsford 148-149; Flögel (1977) 350
- 71 A. Canel, *Recherches historiques sur les fous des rois de France* (Parijs 1873) 185; Beek 25
- 72 Zijdeveld (1985) 92-93; Welsford 153-154
- 73 Welsford 135
- 74 Wolfensberger (1982) 269-270
- 75 G. Kalf: *Opkomst, bloei en verdwijning van de hofnar* (Amsterdam 1954) 36
- 76 Zijdeveld (1985) 110
- 77 Koedood 63-64; Zijdeveld (1976) 669-673; Zijdeveld (1985) 109-118; Erasmus 63
- 78 Flögel (1977) 345
- 79 Flögel (1977) 340
- 80 Dols 357
- 81 H. Pleij, 'Van vastelavond tot Carnaval' in: C. de Mooij (red.), *Vastenavond-Carnaval. Feesten van de omkering* (Zwolle 1992) 13
- 82 H. Pleij, *Het gilde van de blauwe schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late Middeleeuwen* (proefschrift Amsterdam 1979) 18-25; Chambers, dl.1, 275-276

- 83 Pleij (1992) 11-13
- 84 Chambers, dl.1, 275-335, met name 278, 289, 305, 317, 325 en 327; Beek 28; Pleij (1979) 18-25; Pleij (1992) 33
- 85 Eigen vertaling van de oorspronkelijke Latijnse tekst, die te vinden is in: Chambers, dl.1, 294. Zie ook: Koedood 23
- 86 Pleij (1979) 53; Beek 27; Zijderveld (1985) 62-63; K. Flögel, *Geschichte des Grotesk-Komischen* (1e druk 1788; herdruk München 1914) 102-103; Beek 27
- 87 Chambers, dl.1, 295; Zijderveld (1985) 63; Koedood 23
- 88 Chambers, dl.1, 299 en 303; Pleij (1979) 24
- 89 H. Pleij, 'Volksfeest en toneel in de Middeleeuwen' in: *De Revisor*, dl.1 (dec. 1976) en dl.2 (feb. 1977); hier, dl.1, 52-63, hier 55; Pleij (1992) 33-35; P. Vandenbroeck, *Over wilden en narren, boeren en bedelaars. Beeld van de andere, vertoog over het zelf* (Antwerpen 1987) 40
- 90 Könneker 56
- 91 Könneker 60-70. Het vastenavondspel *Salomon en Marcolfo* werd in 1501 vertaald en uitgegeven onder de titel *Dat dyalogus of twispraeke tusschen den wisen coninck Salomon ende Marcolphus* (1e druk 1501, Leiden 1941)
- 92 Könneker 72
- 93 Zie noot 86
- 94 Zie over de ontvangst van *Das Narrenschiff*: Welsford 137; Zijderveld (1985) 72; *Sebastien Brant, 500e anniversaire de La Nef des Folz 1494-1994* (Basel 1994) 175-181
- 95 S. Brant, *Das Narrenschiff* (1e druk 1494; vertaling in modern-Duits door H. Junghans, Stuttgart 1964) voorwoord. Een Nederlandse vertaling van *Das Narrenschiff* verscheen in 1500 te Parijs onder de titel: *Dit is der zotten ende der narren scip*. In 1635 werd in Amsterdam een nieuwe vertaling uitgegeven onder de titel: *Affghebeelde Narren Speelschuyt*
- 96 Citaat uit voorwoord van Brant bij de Latijnse uitgave (onder de titel *Stultifera navis*) van zijn boek door Jakob Locher in 1498, te vinden in: P. Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur* (Berchem 1987) 36
- 97 Brant 430-434 en 462-463
- 98 Brant 408-414. Zie ook: afbeeldingen van het narrenschip in: Brant 3 en 4
- 99 Brant 8 en 441-442
- 100 Brant 441-446
- 101 Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch* (1987) 17-37
- 102 De oorspronkelijke, Latijnse tekst werd onder de titel *Moriae encomium* in 1511 te Parijs uitgegeven. Zie voor de hier gebruikte vertaling: noot 19
- 103 Erasmus 12
- 104 Erasmus 18-19, 35 en 51
- 105 Koedood 38
- 106 Erasmus 153 en 159-160
- 107 Erasmus 160-167
- 108 Zie voor afbeeldingen hiervan: Vandenbroeck, *Over wilden en narren* (1987) 40-62
- 109 Zijderveld (1985) 67
- 110 Pleij (1979) 29
- 111 Pleij (1990) 27-28
- 112 Vandenbroeck, *Over wilden en narren* (1987) 41. Zie voor afbeeldingen: Pleij (1990) 18 en 26
- 113 Pleij (1990) 22
- 114 Welsford 121
- 115 Pleij (1979) 28
- 116 Dit verslag is van een anonieme kroniekschrijver en is te vinden in: W. van Eeghem, 'Rhetores Bruxellenses' in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* (1936) 74-78. De hier gegeven samenvatting is mede gebaseerd op: Pleij (1976) 52

- 117 Pleij (1990) 23
 118 Van Eeghem 74-78; Pleij (1976) 52
 119 M. Foucault, *Geschiedenis van de waanzin in de zeventiende en achttiende eeuw* (1e Ned. vert. 1975, Meppel 1984) met name 77
 120 Pleij (1979) 29, 61 en 170
 121 Pleij (1979) 250-258, hier vers 112-113 en 20-21
 122 Citaten te vinden in: 'Den rechten weg nae 't Gast-huys' (tekst uit de zestiende eeuw) te vinden in: Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, *Veelderhande geneuchlijckce dichten, tafelspelen ende refereynen* (Leiden 1899, herdruk 1971) 126-141, hier 129, 127 en 136
 123 Citaten uit 'Van den langhen waghden ende van zijn licht-geladen vracht' te vinden in: Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde 156-161, hier 159, 160 en 156
 124 A. van Gilst, *Vastelavond en carnaval. De geschiedenis van een volksfeest* (Veenendaal 1974) 185
 125 Zie voor afbeeldingen: De Mooij (red.) 88
 126 Zijderveld (1985) 95 en 119
 127 Pleij (1992) 11-12; Van Gilst 84
 128 Zie hoofdstuk 3, noot 143-144
 129 Pleij (1990) 22, noot 9
 130 Beck 25

3 Zorg voor de zwakken, thuis of in kost-, gast-, pest- of dolhuis

Gedicht: A. Pollmann, *Ik ben verheven in mijn taak. Open baringen van Antoon Pollmann* (De Hafakker, Noordwijkerhout 1991; 2e druk 1992) 7. Het gaat hier om een fragment van een gedicht uit deze ter ere van Pollmanns 65e verjaardag samengestelde dichtbundel. Enkele gedichten uit deze bundel werden ook in literair tijdschrift *Optima* (juni 1992) gepubliceerd. De bundel kan besteld worden door f10,- te gireren naar giro 4689650 t.n.v. A. Pollmann te Noordwijkerhout, o.v.v. 'toezending dichtbundel'.

Voor dit hoofdstuk is gebruikgemaakt van een veelheid aan secundaire literatuur over de geschiedenis van psychiatrie, inrichtingszorg en armenzorg. De vraag naar de plaats van zwakzinnigen in gasthuizen, dolhuizen en armenzorg wordt daarin echter zelden gesteld. Alleen historisch pedagoog Jak geeft in zijn proefschrift *Armen van geest* enkele bruikbare verwijzingen naar bronnen met informatie over de verblijfplaats van zotten, onnozelen en idioten in de zeventiende en achttiende eeuw. Daarnaast is met name gebruikgemaakt van publicaties van Beck, Querido, Geldhof, Vijselaar en Lis en Soly. Voor het gedeelte over familie- en armenzorg vormden de artikelen van de Britse onderzoekers Rushton en Suzuki een voornaam bron van informatie.

- 1 Citaat uit de stichtingsakte uit 1336 van een Duits hospitaal, te vinden in: W. Liese, *Geschiede der Caritas*, dl.1 (Freiburg 1922) 153
- 2 Liese, dl.1, 10 en 15-18; H. Bolkestein, *Wohltätigkeit und Armenpflege im vorchristlichen Altertum* (Utrecht 1939) 7
- 3 Het hiervolgende is gebaseerd op: Bolkestein (1939); H. Bolkestein, 'Xenon: Gastverblijf, pelgrimsherberg, armhuis' in: *Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde*, dl.84, serie B (Amsterdam 1937) 107-146; D. Jetter, *Das europäische Hospital. Von der Spätantike bis 1800* (1e druk 1986, Keulen 1987) 17-28; D. Jetter, *Geschichte des Hospitals*, dl.4 'Spanien von den Anfängen bis um 1500' (Wiesbaden 1980) 10-15
- 4 Bolkestein (1939) 342-344 en 477-478; P. Alberdingk Thijm, 'De gestichten van liefdadigheid van Karel de Grote tot aan de zestiende eeuw' in: *Mémoires couronnés publiés par l'Académie Royale*, nr.45 (Leuven 1883) 10

- 5 Jetter (1987) 21-24; I. van Eynde, 'Het Asklepion te Pergamom' in: *Tijdschrift voor Psychiatrie* (maart 1977) 187-196
- 6 Bolkestein (1939) 173-248 en 320-349
- 7 Bolkestein (1939) 273-274 en 369. Zie over artsentaveernes ook: Alberdingk Thijm 16
- 8 Bolkestein (1939) 464-484
- 9 *Bijbel*, Nieuwe Testament, Mattheüs 25:45
- 10 Citaat uit 1363 van de Duitse graaf Von Rieneck in: Liese, dl.1, 153
- 11 A. Querido, *Godshuizen en gasthuizen. Een geschiedenis van de ziekenverpleging in West-Europa* (Amsterdam 1960) 7-12
- 12 L. Dresen-Coenders, 'De omgekeerde wereld: lering en vermaak' in: M. Caron, *Helse en helse vrouwen* (Utrecht 1988) 73-85, hier 77-78, afbeelding 60
- 13 Liese, dl.1, 225-226 en 229
- 14 J. Slangen, *Van koningsplein naar Lazaruskap. Fragmenten uit de geschiedenis van Psychiatrisch Centrum St. Joris te Delft 1394-1994* (Delft 1994) 27-28; C. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de zestiende eeuw* (proefschrift, Den Haag 1908) 298-299; Querido (1960) 17
- 15 Liese, dl.1, 222; Ph. Ariès en G. Duby (red.), *Geschiedenis van het dagelijks leven*, dl. 3 'Privémacht en openbare macht in het feodale Europa' (Amsterdam 1989) 82
- 16 *Bijbel*, Nieuwe Testament, Mattheüs 5:2-7; Liese, dl.1, 141
- 17 P. Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van pre-industrieel Europa* (Hilversum 1988) 199-200; C. Lis en H. Soly, *Te gek om los te lopen. Collocatie in de achttiende eeuw* (Brepols 1990) 30; J. Kool-Blokland, *De zorg gewogen. Zeven eeuwen godshuizen in Middelburg* (proefschrift, Middelburg 1990) 192
- 18 Zie hoofdstuk 1, noot 40
- 19 Citaten uit De Groot's 'Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleertheit' (1631) te vinden in: M. van de Vrugt, 'Van dollen, dwazen en andere bejaarde wezen, de positie van de krankzinnige in de visie van de 17e en 18e eeuwse jurist' in: J. Vijselaar (red.), *Honderd jaar krankzinnigheid. Geschiedenis van de krankzinnigenwetgeving in Nederland* (NcGv-congresbundel, Utrecht 1985) 11-23, hier 14-15
- 20 Zie over 'stadsarme': H. Ronse, 'Machtiging tot opname of collocatie' in: Vijselaar (1985) 25-50, hier 26-28. Zie over 'stedekint' ook: noot 59
- 21 Zie voor middeleeuwse geneeskunde: H. Beek, *Waanzin in de Middeleeuwen. Beeld van de gestoorde en bemoeienis met de zieke* (proefschrift 1969, 2e druk Hoofddorp 1974) 71-128. Zie over geneeskunde in de Renaissance: C. Quézel en J. Postel, *Nouvelle histoire de la psychiatrie* (Toulouse 1983) 77-87; M. MacDonald, *Mystical bedlam. Madness, anxiety and healing in seventeenth-century England* (Cambridge 1981)
- 22 B. Clarke, *Mental disorder in earlier Britain* (Cardiff 1975) 72 en 112-143; Ph. Ménard, 'Les fous dans la société médiévale' in: *Romania*, nr.98 (1977) 433-459, hier 439; Spierenburg (1988) 208-209; Beek 65-70
- 23 J. Geldhof, *Pelgrims, dulle lieden en vondelingen te Brugge 1275-1975* (Brugge 1975) 127
- 24 Beek 175-245; Spierenburg (1988) 206-208; Slangen 23-24
- 25 H. Hens, H. van Bavel e.a., *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's Hertogenbosch 1381-1603* (Tilburg 1978) 578-579 en 355-356
- 26 M. Koyen, *Gezinsverpleging van geesteszieken te Geel tot de achttiende eeuw* (Geel 1973) 73-74
- 27 St. Cyriacus wordt door Beek (zie onderschrift bij afbeelding op pagina 95) als 'oligofrenen-heilige' genoemd, maar staat officieel te boek als beschermheilige tegen hoofdpijn, bezetenheid, boze geesten en bekoringen. Zie over St. Cyriacus: F. Schmidt en A. Murken, *Die Darstellung des Narren in der Kunst des ausgehenden Mittelalters* (Herzogenrath 1995) 134-135
- 28 Zie hoofdstuk 1, noot 51-63 en 40
- 29 Zie hoofdstuk 1, noot 43

- 30 Zie bijvoorbeeld: W. van Liefland, *Het buitengewoon onderwijs in de zorg voor geestelijk gehandicapten* (Groningen 1959) 13-14; Beek 141
- 31 F. Vanhemelrijck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel 1404-1789* (Brussel 1981) 459
- 32 B. Sliegers en A. Wertheim, *De tentoongestelde mens. Reuzen, dwergen en andere wonderen der natuur* (Teylers Museum, Haarlem 1993) 30 en 78-80. Zie ook: hoofdstuk 2, noot 56-58
- 33 Zie over familie­zorg: P. Rushton, 'Idiocy, the family and the community in early modern north-east England' in: A. Digby en D. Wright (red.), *From idiocy to mental deficiency. Historical perspectives on people with learning disabilities* (Londen 1996) 44-64, hier 55-60; Beek 141-145; Lis en Soly; L. Van den Berg, *Krankzinnig geduid. Opsluiting en opgesloten en te 's Hertogenbosch, Utrecht, Zutphen* (doctoraalscriptie, Arnhem 1989) 32-35
- 34 Zie hoofdstuk 1, noot 63, 57 en 39
- 35 Zie noot 44-45
- 36 Rushton (1996) 53-54. Zie ook: P. Rushton, 'Lunatics and idiots: mental disability, the community and the Poor Law in North-East England, 1600-1800' in: *Medical History* (1988) 34-50, hier 39. Zie ook: J. Andrews, 'Identifying and providing for the mentally disabled in early modern London' in: Digby en Wright (red.) 65-92, hier 74-75
- 37 J. Cornips, *Bijdrage tot de geschiedenis van de krankzinnigenzorg te Maastricht* (Maastricht 1952) 8; J. Jansen, 'Waa­zin en repressie, de zinnelozen en hun behandeling in Maastricht in de achtentiende eeuw' in: R. Dieteren en J. Philips, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl.23 (Maastricht 1978) 63-98, hier 85-87
- 38 Jansen 87
- 39 Lis en Soly 105
- 40 Van den Berg 32-36
- 41 A. Suzuki, 'Lunacy in seventeenth- and eighteenth-century England: analysis of Quarter Sessions records', dl.1 in: *History of Psychiatry* (nr.2 1991) 437-456, hier 446
- 42 Rushton (1988) 44
- 43 P. Spierenburg, 'Financiën en familie-eer, opsluiting en opgesloten en op verzoek te Leiden, 1680-1805', in: H. Diederiks, D. Noordam en H. Tjalsma, *Armoede en sociale spanning. Hollandse studiën* (Hilversum 1985) 117-135, hier 123. Zie ook: P. Spierenburg, *Judicial violence in the Dutch Republic 1650-1750* (proefschrift, Amsterdam 1978) 178; Beek 142-143
- 44 Geldhof 119
- 45 Geldhof 126-127 en 136-137; Lis en Soly 37
- 46 H. Ronse, 'De geschiedenis van de psychiatrie te Geel, van armenzorg naar gesticht­psychiatrie' in: *Tijdschrift voor Psychiatrie* (jan. 1988) 6-20; Koyen
- 47 Resp. Koyen 101 en Th. Jak, *Armen van geest. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Nederlandse zwakzinnigenzorg* (proefschrift, Amsterdam 1988) 73
- 48 Koyen 78 en 73-74
- 49 Citaat uit 1754 te vinden in: Koyen 75
- 50 Genoteerd in gesprek met: A. Pollmann, een nu 72-jarige ex-kostganger van Geel
- 51 R. Wartena, *Het Oude en Nieuwe Gasthuis van Zutphen 1625-1975* (Zutphen 1975) 15
- 52 A. Kappelhof, *Reinier van Arkel 1442-1992. De geschiedenis van het oudste psychiatrisch ziekenhuis van Nederland* (Den Bosch 1992) 33
- 53 A. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen* (Assen 1974) 122
- 54 Jansen 91
- 55 Zie hoofdstuk 1, noot 63
- 56 E. Welsford, *The fool. His social and literary history* (1e druk 1935, Londen 1961) 164
- 57 J. van der Lith, *Geschiedenis van het Krankzinnigen-Gesticht te Utrecht, gedurende deszelfs 400-jarig bestaan* (Utrecht 1863) 134; Spierenburg (1988) 199-200
- 58 J. Bik, *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* (Amsterdam 1955) 54
- 59 Ligtenberg 100

- 60 W. Koppers, 'Van gekke, dolle en dwaze lieden, krankzinnigenzorg in de Middeleeuwen' in: C. Brinkgreve (red.), *Voor gek gehouden. Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Nederland* (Haarlem 1982) 27-40, hier 38
- 61 Hogensteijn 19
- 62 Zie hoofdstuk 1, noot 24
- 63 Koppers 29
- 64 Suzuki, dl.1, 453
- 65 Rushton (1988) 44
- 66 Suzuki, dl.1, 454; Andrews 75-78 en 82-84
- 67 W. Cornelissen, 'Krankzinnigenzorg in de achttiende eeuw, een bestek uit 1721 voor een dolhuis te Dinther' in: *Brabants Heem* (1988) 76-81
- 68 H. Tiesing, 'Historische herinneringen omtrent armenzorg ten plattelande' in: *Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming* (7 april 1906) 85; L. van Loo, 'Den arme gegeven...' *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland 1784-1965* (Meppel 1981) 41
- 69 M. de Jong, *Kind en klooster in de vroege Middeleeuwen* (proefschrift, Amsterdam 1986) 3, 150 en 155. H. van den Boer van den Berg, *De juiste keuze. Morele dilemma's van toekomstige ouders* (Baarn 1997) 72. Zie over de vondst van een mongoloïde schedel op de plaats van een Engels klooster uit de achtste eeuw: D. Brothwell, 'A possible case of mongolism in a Saxon population' in: *Annals for Human Genetics* (1960) 141-150
- 70 Zie hoofdstuk 1, noot 18
- 71 Querido (1960) 10-11
- 72 Jetter (1987) 34-46
- 73 S. van der Chijs, *Geschiedenis van Dordrecht's Krankzinnigenhuis* (Dordrecht 1886) 8
- 74 Kool-Blokland 190-216
- 75 W. Maas en H. van Iersel, 'Wangedrag en repressie: opsluiting op familieverzoek in de achttiende eeuw' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (dec. 1985) 1334-1339, hier 1336. Zie ook: Lis en Soly 183-191
- 76 Lis en Soly 183
- 77 L. Bouricius, *Geschiedenis van het geneeskundig gesticht voor krankzinnigen het St. Jorisgasthuis en het daarmee verbonden geweest zijnde 'Tuchthuis binnen Delft'* (Delft 1927) 10. Zie voor afbeeldingen: Querido (1960) 67; D. Leistikow, *Ten centuries of European hospital architecture* (Ingelheim 1967) 95 (met afbeelding van het interieur van het Amersfoortse St. Pieters- en Bloklands-gasthuis)
- 78 Zie voor veertiende-eeuwse illustratie bij de 'huisregels' van het gasthuis te Doornik: Beek 146. Zie ook: noot 95-98
- 79 Zie over vroege hospitalen: D. Jetter (1987) 17-83 en 220-231; D. Jetter, *Grundzüge der Hospitalgeschichte*, dl.2 (Darmstadt 1973) 1-25; Liese, dl.2, 115-136; P. Bonenfant, 'Hôpitaux et bienfaisance publique dans les anciens Pays-Bas des origines à la fin du 18e siècle', in: *Annales de la Société Belge d'Histoire des Hôpitaux* (1965) 1-44, hier 5-22
- 80 Leistikow 96-97; Wartena 11; Slangen 18. Zie voor foto's van voormalige gasthuizen in ons land: Leistikow 94-111
- 81 Kappelhof 16
- 82 Zie over de geschiedenis van het gasthuis: Bonenfant 1-44; Alberdingk Thijm; Querido (1960); Michielse 36-39
- 83 Citaat uit 1178 van de stichter van een Duits gasthuis, te vinden in: Liese, dl.1, 201
- 84 G. Hellinga, 'Een en ander over bayerds in het algemeen en over dien van het Amsterdamsche St. Pietersgasthuis in 't bijzonder' in: *23e jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* (Amsterdam 1926) 93-104, hier 99
- 85 Hellinga (1926) 94 en 99; Querido (1960) 14-15; Wartena 15 en 18; Slangen 20; H. Pleij, 'Het beeld van de buitenmaatschappelijke in de late Middeleeuwen' in: *Spiegel Historiae* (sept. 1977) 464-470, hier 466

- 86 Querido (1960) 7-12
- 87 Wartena 29-30. Zie over 'debiles' en 'imbecilles': Beek 148
- 88 Beek 145
- 89 Ligtenberg 100
- 90 Citaat uit de weergave van de oorspronkelijke gasthuis-statuten in: K. Meinsma, *Oude en Nieuwe Gasthuis 1625-1925* (Zutphen 1925) 6; Wartena 17
- 91 H. Boucsein, C. Vanja e.a. (red.), *800 Jahre Haina, Kloster, Hospital, Forst* (Psychiatric-museum Haina, Kassel 1986) 72
- 92 Hogenstein 35-36
- 93 P. van der Esch, *Geschiedenis van het staatstoezicht op krankzinnigen*, dl.2 (Leidschendam 1975) 6
- 94 J. van der Leen, *Geschiedenis van het Pest- en Dolhuis der gemeente Rotterdam* (Rotterdam 1935) 6; Bonenfant 11 en 16-17; Wartena 26
- 95 Bouricius (1927) 15
- 96 Van der Leen 7
- 97 M. Foucault, *Geschiedenis van de waanzin in de zeventiende en achttiende eeuw* (1e Ned. vert. 1975, Meppel 1984) 13
- 98 Beek 147
- 99 M. van Lieburg, *Gilden, gestichten en gezondheidszorg van Rotterdam* (Rotterdam 1984) 52-56; Van der Leen 3-10
- 100 J. Vijselaar, 'Van kleine en grote gestichten, overzicht van de institutionalisering van de krankzinnigenzorg vanaf 1400' in: Brinkgreve (red.) 42-50, hier 42
- 101 Zie voor een afbeelding van deze kopergravure uit 1782: A. Lyon en R. Petrucelli, *An illustrated history of medicine* (New York 1978) afbeelding 763
- 102 A. Querido, *Krankzinnigenrecht* (Haarlem 1939) 34
- 103 Jak (1988) 19
- 104 G. Hellinga, 'Het Amsterdamsche Dol- of Krankzinnigenhuis' in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1932) 1603-1620, hier 1617
- 105 E. Dominguez, 'The hospital of innocents' in: *Bulletin of the Menninger Clinic* (1967) 285-297, hier 289. Zie ook: R. Rumbaut, 'The first psychiatric hospital of the western world' in: *American Journal of Psychiatry* (april 1972) 125-129; Beek 154
- 106 Beek 153-154
- 107 Dominguez 293
- 108 Zie hoofdstuk 2, noot 27
- 109 M. Dols, *Majnun. The madman in medieval islamic society* (Oxford 1992) 112-176, hier 112-124; Jetter (1980) 45-69
- 110 Spierenburg (1988) 212
- 111 Citaten uit fundatiebrief uit 1461 van het Willem Arntszhuis: L. Hut, A. Poslavski e.a., *De Willem Arntsz Stichting 1461-1961* (Utrecht 1961) 433. Zie voor de bijna identieke doelstelling van het Reinier van Arkelhuis: H. van Rooy, *Het gesticht 'Reinier van Arkel' te 's Hertogenbosch* (Den Bosch 1928) 230-234; Beek 150-153
- 112 H. Schade, 'Geschiedenis van het krankzinnigengesticht Reynier van Arkel' in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (mei 1922) 1803-1820, hier 1807-1810
- 113 P. Vandenbroeck, *Over wilden en narren, boeren en bedelaars. Beeld van de ander, vertoog over het zelf* (Antwerpen 1987) 32; Spierenburg (1988) 213
- 114 Hens en Van Bavel 464. Zie voor gevalsbeschrijvingen van zinnelozen: Hens en Van Bavel, nr.194, 202, 264, 312, 360, 370, 385, 396 en 460; bij de nummers 264, 385, 396 en 460 is sprake van 'spannen' en boeien. Zie ook: Beek 142-143
- 115 Beek 147-148
- 116 Wartena 15; Beek 147-148; Kupperts 36
- 117 Hogenstein 19

- 118 Spierenburg (1988) 211-212. Zie ook: Beek 148; *Stadt im Wandel* (Braunschweigisches Landesmuseum, Stuttgart 1985) tekst bij nr.381
- 119 J. Vijselaar en D. de Ridder, *Dollen rond de Dom* (Utrecht 1984) 3; Hut en Poslavski 29-30; Spierenburg (1988) 214-215
- 120 E. Lekkerkerker, 'Geschiedenis van de Oudheid tot Heden' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (april 1959) 262-284, hier 270-271; Hellinga (1932) 1609; Hut en Poslavski 23
- 121 Foucault (1984) 77-84
- 122 Citaat Willis uit 1672 in: R. Hunter en I. Macalpine, *Three hundred years of psychiatry 1535-1860* (1e druk 1963; Londen herdruk 1964) 187-192, hier 191
- 123 Hellinga (1932) 1612; Kappelhof 34-35 en 42
- 124 A. Hallema, 'Voorzieningen op medisch gebied ten plattelande in de achttiende eeuw' in: *Het Ziekenhuiswezen* (okt. 1948) 307-312, hier 308; Jansen 84. Zie over de toenemende rol van artsen aan het eind van de achttiende eeuw: G. van Dijk en G. Mak, *Geevende alle blijk van volcomen gekheid* (doctoraalscriptie, Utrecht 1987) 49-69 en 100-102; Spierenburg (1988) 217-218; Kappelhof 49-50
- 125 H. van de Klippe, *Dwangtoepassing na onvrijwillige psychiatrische opname. Een juridische beschouwing* (proefschrift, Nijmegen 1997) 12; P. Spierenburg, 'Opsluiting op verzoek', in: *Spiegel Historiae* (1981) 459-465, hier 460; Spierenburg (1985) 119-121; Maas en Van Iersel 1334; Van Dijk en Mak 31-47; *Krankzinnigheid in Utrecht tussen 1600 en 1800. Speurtocht naar normen ten aanzien van krankzinnigheid in 17e en 18e eeuwse theorieën en de Utrechtse praktijk 1745-1750* (verslag doctoraalwerkgroep universiteit Utrecht, Utrecht 1984) 117-121
- 126 Jansen 75
- 127 Vijselaar (1982) 43; Hut en Poslavski 18; Kappelhof 24, 32 en 36
- 128 Kappelhof 28
- 129 Citaten van Van Bleijswijck uit 1667 te vinden in: Slangen 34-35
- 130 Van Lieburg 56. Zie voor afbeelding vensteropschrift: Van der Leen 3
- 131 Van den Berg 49 en 56
- 132 Van Dijk en Mak 84-85
- 133 Van den Berg 22
- 134 A. van der Weyde, 'De behandeling der krankzinnigen in vroeger tijd te Utrecht' in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1931) 5002-5014, hier 5005
- 135 Zie over deze veranderingen onder meer: Foucault (1984) 47-90; A. de Swaan, *Zorg en de staat* (Amsterdam 1989) 23-60; H. Michielse, *Welzijn en disciplinel. Van tuchthuis tot psychotherapie* (Amsterdam 1989) 1-65. Zie over de geschiedenis van tucht- en werkhuizen in de Noordelijke Nederlanden: Spierenburg (1978) 173-199; Michielse 32-65. Zie ook: Lis en Soly 157-174 en 194-211 (Zuidelijke Nederlanden); Foucault (1984) 47-90 en Quétel en Postel 105-118 (Frankrijk); Suzuki, 'Lunacy in seventeenth- and eighteenth-century England: analysis of Quarter Sessions records', dl.2 in: *History of Psychiatry* (sept. 1992) 29-44 (Engeland)
- 136 Ligtenberg 294
- 137 Zie noot 14
- 138 Zie hoofdstuk 2, noot 120
- 139 Zie voor afbeeldingen: Vandenbroeck, *Over wilden* (1987) 117-130
- 140 Zie over veranderingen in de beeldvorming over armen: Michielse 11-32; Spierenburg (1988) 244-247
- 141 Spierenburg (1978) 194
- 142 Lis en Soly 155. Zie ook: Ligtenberg 299-300; Van Deursen (1974) 115; A. Van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, dl.1 'Het dagelijks brood' (Amsterdam 1978) 72; Ronse (1985) 27-28; Ronse (1988) 7-8; Michielse 24
- 143 A. Hallema, *Gestichtstypen uit den ouden tijd* (Lochem 1944) 45

- 144 Foucault (1984) 56; De Swaan 53
- 145 B. Kruihof, J. Noordman en P. de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (Nijmegen 1982) 33
- 146 Hallema (1944) 28
- 147 Beek 155
- 148 Van Deursen (1978) 84; Spierenburg (1978) 190
- 149 Spierenburg (1978) 175-177; Lis en Soly 89-90
- 150 Michielsse 42; Spierenburg (1981) 460. Zie over de opkomst van werkhuizen: De Swaan 53-57; Spierenburg (1978) 177-180; P. Spierenburg en H. Diederiks, 'L'enfermement non criminel en Hollande' in: J. Petit (red.), *La prison. Le bague et l'histoire* (Genève 1984) 43-55, hier 52-55; Michielsse 36-38, 42 en 64-65; *Krankzinnigheid in Utrecht* 99-101; Van den Berg 40
- 151 Michielsse 36-38 en 42
- 152 *Krankzinnigheid in Utrecht* 99
- 153 Van Deursen (1978) 79
- 154 *Krankzinnigheid in Utrecht* 100-101. Zie over de situatie in de achttiende eeuw: Van Dijk en Mak 79
- 155 Hallema (1944) 65
- 156 Querido (1939) 40-41
- 157 Zie over landen waar krankzinnigen wel vaak in tucht- en werkhuizen terecht kwamen: Suzuki, dl.2, 29-44 (Engeland); Foucault (1984) 72-90 en Quétel en Postel 109-118 (Frankrijk)
- 158 *Krankzinnigheid in Utrecht* 125
- 159 Michielsse 16-31; Lis en Soly 152; *Krankzinnigheid in Utrecht* 100. Zie over de toenemende sociale controle door de armenzorg: Van Deursen (1978) 103; Lis en Soly 155
- 160 Hallema (1944) 52
- 161 Citaten uit reglementen van 1677: Bouricius (1927) 18-25 en 102. Zie ook: Slangen 29-39
- 162 Hallema (1944) 14 en 18; L. Bouricius, 'Eenige grepen uit de geschiedenis van het St. Joris Gasthuis te Delft' in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (feb. 1928) 553-561, hier 555-556; Bouricius (1927) 28
- 163 Cornips 10
- 164 Lis en Soly 35-36
- 165 Zie over verbeterhuizen: Hallema (1994) 14-27; Spierenburg (1981) 460-461; Spierenburg (1985) 121-129
- 166 Spierenburg (1978) 175-176
- 167 Spierenburg (1985) 122 en 125. Zie over kloosters: Maas en Van Iersel 1336; Jansen 86; Lis en Soly 22-23 en 183-191
- 168 Lis en Soly 39. Zie ook: Lis en Soly 9 en 29; Maas en Van Iersel 1335; Van den Berg 26-27; Jansen 66, 73 en 84
- 169 Lis en Soly 36; Hallema (1944) 17. Zie ook: Van Lieburg 55
- 170 Lis en Soly 36
- 171 Hallema (1944) 20
- 172 Lis en Soly 183
- 173 Foucault (1984) 11 en 47-90
- 174 Zie voor kritiek op Foucaults gedachtegoed: A. Still en I. Velody (red.), *Rewriting the history of madness. Studies in Foucaults 'Histoire de la folie'* (Londen 1992). Zie ook: H. Peeters, 'Historische fasen in aard en behandeling van geestesziekte' in: J. Binneveld, J. Vijselaar e.a., *Een psychiatrisch verleden. Uit de geschiedenis van de psychiatrie* (Baarn 1982) 11-26, hier 15-17 en 21-22; *Krankzinnigheid in Utrecht* 163; Lis en Soly 213-222; Ariès en Duby, dl.3, 82; C. Quétel, 'The institution of the General Hospital, 16th-18th century', ongepubliceerde lezing gehouden tijdens het symposium 'De eerste dolhuizen van Europa' te Den Bosch d.d. 5

- november 1992; Suzuki, dl.2, 29-44; R. Porter, *A history of madness in England from the Restoration to the Regency* (Londen 1987) 6-9, 16-169 en 279-283
- 175 Vijselaar (1982) 42-43; Van den Berg 47-53 en 103; Maas en Van Iersel 1335; Jansen 66-70; Kappelhof 131; Spierenburg en Diederiks 45 en 50; Spierenburg (1981) 461; Lis en Soly 19
- 176 Vijselaar (1982) 43-44. Zie ook: J. Schuurmans Stekhoven, *Ontwikkeling van het krankzinnigenwezen in Nederland 1813-1914* (Den Haag 1922) 1-21, hier 2. Zie over de grote rol van de niet-institutionele zorg ook: Ariëns en Duby, dl.3, 82; Ronse (1988) 8; Geldhof 124-125 en 137
- 177 Citaat van gestichtsarts Schneevoogt in: Jak (1988) 25; J. van Deventer, *Krankzinnigenverpleging in de eerste helft van de vorige eeuw* (Amsterdam 1901) 12. Zie over het uitbesteden van idioten in de negentiende en twintigste eeuw ook: hoofdstuk 7, noot 53
- 178 Van Loo 41
- 179 Schuurmans Stekhoven 60. Zie over de kosthuustraditie in de negentiende en twintigste eeuw ook: hoofdstuk 7, noot 49-56
- 180 Th. Wouters, *Van bedeling naar verheffing. De evolutie in de houding tegenover de behoeftige mens te 's Hertogenbosch 1854-1912* (proefschrift, Den Bosch 1968) 387
- 181 J. Pols en J. Pols, 'Michel Foucault en de psychiatrie' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (feb. 1985) 136-147, hier 137 en 142
- 182 Porter (1987) 165-166. Zie over toename van gevoelens van medelijden aan het eind van de achttiende eeuw ook: Van Dijk en Mak 94-106
- 183 A. Potter, J. Kane, J. Martin e.a., 'Education of idiots: an appeal to the citizens of Philadelphia' in: M. Rosen, G. Clark en M. Kivitz, *The history of mental retardation. Collected papers*, dl.1 (Baltimore 1976) 61-67, hier 63

4 Monsters, wisselkinderen en vruchten van zonde

Gedicht: *Ik spring van de vel. Gedichten en tekeningen van deelnemers van dagverblijf De Hoeve* (Zwolle 1983) 15.

Voor dit hoofdstuk inspireerden de artikelen over wisselkinderen van de Amerikaanse psycholoog Haffter en de Duitse historica Piaschewski mij tot een nader onderzoek naar opvattingen en tradities rond wisselkinderen. Daarbij heb ik secundaire literatuur over volkscultuur en oude volksverhalen, met name uit Ierland en Engeland, bestudeerd.

- 1 M. Luther, *Tischreden oder Colloquia* (1e druk 1571; herdruk Leipzig 1968) 299-301. Zie ook: hoofdstuk 1, noot 36
- 2 Zie voor bronnen: noot 67-69
- 3 Zie voor bronnen: noot 47-50 en 96
- 4 Aristoteles, *Politeia* (Grieks-Engelse uitgave van Loeb Classical Library, Londen 1972) 622-623, regel 1335B. Het hier door Aristoteles gebruikte woord 'pepieroemonon' wordt vaak vertaald met 'misvormd', maar betekent letterlijk: (door het lot) 'gebrachte', 'bestemde' en is daarmee vergelijkbaar met de Latijnse termen 'monstrum', 'prodigium' en 'portentum'. Al deze termen duiden gewoonlijk op misvormde kinderen.
- 5 W. den Boer, *Private morality in grand Rome* (Leiden 1979) 93-128; A. Bartels, *De gehandicapten in de Grieks-Romeinse samenleving* (doctoraalscriptie, Nijmegen 1988) 48-52
- 6 Plutarchus, *Lycurgus*, boek 16, par.1-2 (Grieks-Engelse uitgave van Loeb Classical Library, Londen 1967) 254-255
- 7 Plato, *Theaetetus* (Grieks-Engelse uitgave van Loeb Classical Library, Londen 1967) 74-75,

- par.E160-161; M.Nilsson, *Griechische Feste* (Leipzig 1906) 115-116; R. Feen, 'Abortion and exposure in ancient Greece' in: W. Bondeson (red.), *Abortion and the status of the fetus* (Dordrecht 1983) 283-301, hier 285; Bartels (1988) 47
- 8 C. Picard, *Het dagelijks leven in het oude Griekenland* (Utrecht 1964) 36
 - 9 J. Boswell, *The kindness of strangers* (Londen 1988) 40-138; W. Langer, 'Infanticide: a historical survey' in: *A History of Childhood Quarterly. The Journal of Psychohistory* (1973) 352-366, hier 354; Bondeson 286-287
 - 10 Euripides, *Ion* (Grieks-Engelse uitgave van Loeb Classical Library, Londen 1971) 50-51, regel 505-506. Zie ook: L. de Mause (red.), *The history of childhood* (New York 1974) 25
 - 11 R. Weir, *Selective nontreatment of handicapped newborn* (New York 1984) 7-8; Den Boer 101-102 en 116; Bartels (1988) 46-54 en 132-133
 - 12 Bondeson 285
 - 13 Sophocles, *Koning Oidipus* (Amsterdam 1928) 55-59, regel 1120-1185
 - 14 Den Boer 102-103 en 117-118
 - 15 Plinius, *Naturalia historia*, dl.1, boek 8, par.33-34 (Latijn-Engelse uitgave van Loeb Classical Library, Londen 1969) 526-529
 - 16 Seneca, *Moral essays*, boek 1 'On anger', nr.15, par.2 (Latijn-Engelse uitgave van Loeb Classical Library, Londen 1970) 144-145
 - 17 R. Scheerenberger, *A history of mental retardation* (Baltimore 1983) 17 en 19. Zie ook: hoofdstuk 2, noot 9
 - 18 R. Lyman, 'Barbarism and religion' in: De Mause (red.) 75-101, hier 84; Boswell 163, noot 86
 - 19 A. Tooley, *Abortion and infanticide* (Oxford 1983) 361; W. Langer, 'Infanticide: a historical review' in: De Mause (red.) 353-365, hier 355
 - 20 Tooley 319
 - 21 B. Kellum, 'Infanticide in Engeland' in: *A History of Childhood Quarterly. The Journal of Psychohistory* (1973) 367-389, hier 369-371; M. McLaughlin, 'Barbarisme and survivors' in: De Mause (red.) 101-181, hier 120-121; C. Damme, 'Infanticide: the worth of an infant under law' in: *Medical History* (1978) 1-25, hier 3, 4 en 6; B. Hanawalt, 'Childrearing among the lower classes of late medieval England' in: *Journal of Interdisciplinary History* (maart 1977) 1-22, hier 10; Langer 356; Weir 9-15 en 22
 - 22 Kellum 368-375; Damme 1-3; Langer 356-357
 - 23 McLaughlin 111
 - 24 M. Piers, *Infanticide* (New York 1978) 44; Weir 17
 - 25 E. Coleman, 'Infanticide in the early Middle Ages' in: S. Stuard (red.), *Women in medieval society* (Philadelphia 1976) 47-71, hier 56-64; McLaughlin 120; Weir 17-18; Kellum 368-369; Boswell 210-211
 - 26 Boswell 329
 - 27 Citaten uit De Groot's 'Inleidinge tot de Hollandsche rechtsgeleertheit' te vinden in: M. van de Vrugt, 'Van dollen, dwazen en andere bejaarde wezen, de positie van de krankzinnige in de visie van de 17e en 18e eeuwse jurist' in: *Honderd jaar krankzinnigheid. Geschiedenis van de krankzinnigenwetgeving in Nederland* (NcGv-symposiumverslag, Utrecht 1985) 11-23, hier 14-15. Zie ook: H. van den Boer van den Berg, *De juiste keuze. Morele dilemma's van toekomstige ouders* (Baarn 1997) 74-75
 - 28 Zie voor afbeeldingen van monstra uit vlugschriften: E. Holländer, *Wunder, Wundergeburt und Wundergestalt in Einblattdrucken des fünfzehnten bis achtzehnten Jahrhunderts* (Stuttgart 1921). Zie voor afbeeldingen in 'geleerde' geschriften: F. Licetus, *Die Monster aus dem Jahre 1665* (1e druk 1665; herdruk Heusenstamm 1975); A. Paré, *Des monstres et des prodiges* (1e druk 1573, Genève 1971). Zie voor afbeeldingen in latere publicaties: J. Charcot en P. Richer, *Les difformes et les malades dans l'art* (1e druk 1889; herdruk Amsterdam 1972); G. Gould en W. Pyle,

- Anomalies and curiosities of medicine* (New York 1896). Zie over het verband tussen reële misgeboorten en fantastische figuren in de kunst (met name van J. den Bosch): J. Beins, *Misvorming en verbeelding* (Amsterdam 1948). Zie voor de geschiedenis van 'monstra': B. Sliggers en A. Wertheim (red.), *De tentoongestelde mens. Reuzen, divergen en andere wonderen der natuur* (Teylers Museum, Haarlem 1993); L. Fiedler, *Freaks* (New York 1978)
- 29 Sliggers en Wertheim, met name 50 en 52. Zie ook: Fiedler en Holländer (1921)
- 30 Kellum 379-380
- 31 Luther 299
- 32 Zie voor onderzoek naar wisselkinderen: E. Hartland, *The science of fairy tales* (New York 1891) 93-135; J. MacCulloch, 'Changeling' in: J. Hastings (red.), *Encyclopaedia of religion and ethics* (Edinburgh 1910) 358-363; G. Piaschewski, 'Wechselbalg' in: H. Bächtold-Staubli (red.), *Handwörterbuch des Deutschen Aberglauben* (Berlijn 1928) 835-865; L. Spence, *The fairy tradition in Britain* (Londen 1948) 228-254; C. Haffter, 'The changeling: history and psychodynamics of attitudes to handicapped children in European folklore' in: *Journal of the History of Behavioral Sciences* (1968) 55-62; B. de Gaiffier, *Etudes critiques d'hagiographie et d'iconologie* (Brussel 1967) 169-193. Zie voor verwijzingen naar wisselkinderen in literatuur ook 'changeling' in: *Motif-index of folk-literature*, dl.6 'Index' (Kopenhagen 1958) 128. Zie voor de termen 'wisselcink' en 'wisselbalgh': *Middel-Nederlandsch woordenboek* (van E. Verwijs en J. Verdam). Zie voor de term 'ondergeschoven kind': H. Mochel, *Een milde dood* (Kampen 1972) 32 en 44. Zie voor afbeeldingen van wisselkindtaferelen: De Gaiffier; W. Sikes, *British goblins* (1e druk 1880, herdruk Londen 1973); W. Thomas, *The Welsh fairy book* (Cardiff 1907, herdruk Cardiff 1979) 180
- 33 Luther 300-301; Piaschewski 835
- 34 Spence 228
- 35 Piaschewski 835-839; MacCulloch 358
- 36 Haffter 56; Spence 233-234; Piaschewski 851-853
- 37 Piaschewski 851-856; Sikes 63; MacCulloch 359
- 38 Piaschewski 861
- 39 Haffter 60
- 40 Kellum 385, noot 38
- 41 Haffter 57; Kellum 379-380; McLaughlin 119
- 42 Sikes 56
- 43 Luther 300
- 44 MacCulloch 359; Piaschewski 839-845; Haffter 56; Spence 231-233; Hartland 108-113
- 45 Spence 231
- 46 Piaschewski 841. Zie over idiotie en wisselkinderen ook: C. Goodey, 'John Locke's idiots in the natural history of mind' in: *History of Psychiatry* (juni 1994) 215-250, hier 230, met name noot 38
- 47 Zie hoofdstuk 1, noot 58
- 48 Luther 299
- 49 J. Andrews, 'Identifying and providing for the mentally disabled in early modern London' in: A. Digby en D. Wright (red.), *From idiocy to mental deficiency. Historical perspectives on people with learning disabilities* (Londen 1996) 65-92, hier 70. Zie ook: noot 96
- 50 Citaat uit de verzamelde gedichten van Drayton te vinden in: Spence 231-233
- 51 De Gaiffier 171; MacCulloch 359. Zie over kruisteken: Piaschewski 857
- 52 Citaten uit een tekst uit 1250 van inquisiteur Etienne de Bourbon, 'Over de verering van de hond Guinefort' met een beschrijving van de toen nog omgekerstende rituelen, te vinden in: J. Schmitt, *Le saint lévrier Guinefort. Guérisseur d'enfants* (Parijs 1978) 160-169 en 15-19. Zie ook: Boswell 283-284 en 337-338
- 53 Hartland 101; Haffter 57; W. Yeats (red.), *Fairy and folk tales of Ireland* (Buckinghamshire 1973) 49

- 54 Piaschewski 856; Haffter 57; Hartland 116-117
- 55 Hartland 113-117; Yeats 50
- 56 Spence 231
- 57 Lady Wilde, *Ancient legends of Ireland* (1e druk 1880, Londen 1971) 40. Zie ook: Spence 250; Yeats 48
- 58 Hartland 119; Piaschewski 856
- 59 Spence 241-250; Piaschewski 856-860
- 60 Zie noot 94-95
- 61 *Bijbel*, Oude Testament, Exodus 20:5. Zie ook: J. Sprenger en H. Kramer, *Malleus maleficarum* (1e druk 1490; 1e druk Engelse vertaling Londen 1928; herdruk Londen 1971) 308-311; A. Klijn, *Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg 1879-1952* (Hilversum 1995) 195-196; J. Ryan met F. Thomas, *The politics of mental handicap* (1e druk 1980, herziene druk Londen 1995) 87
- 62 Van den Boer van den Berg 72; Boswell 338-9 en 403
- 63 Zie hoofdstuk 1, noot 30
- 64 Weir 19
- 65 Sprenger en Kramer 306-311 en 445; Haffter 59-60; Weir 20; Ryan 96
- 66 B. Baljet, 'De meeste wanschepsels komen door God's toorn, verklaringen van aangeboren afwijkingen door de eeuwen heen' in: Sliggers en Wertheim 9-15. Zie over 'verzien' ook: Weir 19; G. Helpman, 'De psychische en fysieke invloed van de moeder op het ongebooren kind' in: *Uit Zenuw- en Zieleleven*, serie 3 (1916/1917) 3-48. Zie over 'kattenkop': D. van der Kooi, 'Folkloristische en volksgeneeskundige sprokkelingen in de Friesche Wouden' in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (jan. 1933) 50-66, hier 56
- 67 Spence 247
- 68 Hartland 121-122
- 69 Spence 249
- 70 E. Miller, 'Idiocy in the nineteenth century' in: *History of Psychiatry* (sept. 1996) 361-373, hier 370
- 71 Scheerenberger 114; E. Miller, 'Mental retardation, clinical section', dl.1 in: G. Berrios en R. Porter, *A history of clinical psychiatry* (Londen 1995) 212-224, hier 219; W. Keen, 'Linear craniotomy for the relief of idiotic conditions' in: *Proceedings of the Association of Medical Officers of American Institutions for Idiotic and Feeble-minded Persons* (1892) 344-353, hier 345
- 72 H. Zevenbergen, *Zwakzinnigen in verschillende culturen* (Lisse 1986) 38-41. Zie over infanticide als mogelijke oorzaak van de lage frequentie van zwakzinnigen in Guinee-Bissau: J. de Jong, *A descent into African psychiatry* (1987) 140
- 73 H. Mochel, *Een grensgeval. Het mongoolje Bas* (Kampen 1990) 56
- 74 J. Stolk en M. Egberts (red.), *Tussen verlangen en werkelijkheid. Opstellen over de waardigheid van mensen met een verstandelijke handicap* (Meppel 1985) 11-41, hier 11
- 75 M. Bot, *Bezwaard bestaan. Foto's en verhalen over verstandelijk gehandicapten* (1e druk 1988, Rotterdam 1989) 33
- 76 P. Adriaans, *Zwakzinnigheid als falende diagnose* (Amersfoort 1989) resp. 131 en 37
- 77 Mochel (1990) 45
- 78 Mochel (1972) 59
- 79 P. Gooijer, *Koen. Over leven en over lijden* (Houten 1987) 80
- 80 W. Metz, *Onmozel leven* (1e druk 1971, Nijkerk 1981) 106-107; Adriaans (1989) 64; Zevenbergen 85
- 81 Mochel (1990) 30. Zie ook: Mochel (1972) 43; Metz 55
- 82 J. Stolk en A. van der Poel-van Vuuren, 'Meningen van ouders over euthanasie bij hun ernstig gehandicapte kind' in: *Nederlands Tijdschrift voor Zwakzinnigenzorg* (dec. 1990) 183-193, hier 188. Zie ook: Bot 63

- 83 E. Lusthaus, 'Menselijkheid en de kwaliteit van het leven' in: *Klik* (jan. 1986) 9-12, hier 10; Weir 24-25
- 84 M. Kroef, 'Het laten sterven van gehandicapte baby's: euthanasie of kindermoord' in: *Klik* (jan. 1986) 3-6, hier 3
- 85 Uit de veelheid van geschriften die aan dit onderwerp gewijd zijn wil ik er twee noemen, die ieder een uiterste van de mogelijke standpunten vertegenwoordigen: W. Wolfensberger, *The new genocide of handicapped and afflicted people* (Syracuse 1987); P. Singer en H. Kuhse, *Should the baby live?* (Oxford 1985). Zie ook: M. Kroef, 'Omstreden filosoof Singer: Kindermoord kan verantwoord zijn' in: *Klik* (maart 1997) 11-15
- 86 J. Koelewijn, 'Het beslissen over vroeggeborenen' in: *Vrij Nederland* (13 februari 1993) 14-18, hier 16; M. Slade en R. Kruithof, 'De stille strijd in de ziekenhuizen over euthanasie op pasgeborenen' in: *Vrij Nederland* 27 maart 1982; M. Kroef, "'Zinloosheid' is reden om leven baby te beëindigen' in: *Klik* (jan. 1997) 22-23. Zie ook: *Doen en laten? Grenzen van het medisch handelen in de neonatologie* (Ned. Ver. voor Kindergeneeskunde, Amsterdam 1992) 18
- 87 L. Kortbeek, 'De artsen aan het woord, beslissen op de grens van je bevoegdheid' in: *Klik* (dec. 1981) 22-25, hier 22
- 88 'Nalaten van behandeling bij een gehandicapte pasgeborene met als direct gevolg de dood, beschikking Hoge Raad d.d. 28 april 1989' in: *Medisch Contact* (14 juli 1989) 917-919, hier 917. Zie ook: het commentaar op deze beschikking te vinden in: *Medisch Contact* (14 juli 1989) 920-922. Zie ook: Mochel (1990) en de Klik-infomap, *Euthanasie, zwakzinnigheid en zwakzinnigenzorg* (Klik, Utrecht okt. 1983)
- 89 Kroef (1986) 4
- 90 Metz 76
- 91 C. Goodey, 'Fools and heretics, parent's views of professionals' in: T. Booth e.a. (red.), *Learning for all* (Routledge 1991) 165-176, hier 168-171 en 175-176; C. Goodey, *Living in the real world. Families speak about Down's syndrom* (Londen 1991); J. Spanjer en E. de Haan, *Bevallende en opstaan* (1e druk 1980, Amsterdam 1994) 354; E. van Wijck, B. Sikken en M. Dekker, *Beeldvorming bij artsen over mensen met een verstandelijke handicap* (Groningen 1995). Zie ook: hoofdstuk 10, noot 155
- 92 J. Stolk, 'Euthanasie en de waarde van het leven van verstandelijk gehandicapte kinderen' in: J. Stolk (red.), *Gebroken wereld. Zwakzinnigenzorg en de vraag naar euthanasie* (Kampen 1988) 9-40, hier 33
- 93 J. Janssen en M. Janssen-Emmens, "'Wij maken geen verschil, wij opereren alleen kinderen'" in: Stolk (1988)
- 94 Mochel (1990) 35-36
- 95 Citaten uit de IKON-documentaire *Een kras op het bestaan. Over de dilemma's rond de geboorte van een geestelijk gehandicapt kind* te vinden in: R. Braams, 'Het einde van Down's syndroom, een nieuwe bloedtest voor zwangere vrouwen' in: *VU-magazine* (jan. 1992) 18-25, hier 24-25
- 96 Goodey (1994) 29 en 232. De citaten zijn afkomstig uit J. Locke, *An essay concerning humane understanding* (Londen 1690), boek 3, hoofdstuk 6, par.21-22 en boek 4, hoofdstuk 4, par.15-16
- 97 Goodey (1994) 245-246
- 98 Citaat Pascal (Pensées 1667) te vinden in: M. Foucault, *Geschiedenis van de waanzin in de zeventiende en achttiende eeuw* (1e Ned. vert. 1975; Meppel 1984) 77
- 99 Zie hoofdstuk 6, noot 16, 77-81 en 135
- 100 Citaten uit Lockes 'An essay concerning humane understanding' (boek 2, hoofdstuk 11, dl.13) te vinden in: R. Hunter en I. Macalpine, *Three hundred years of psychiatry 1535-1860* (1e druk 1963, Londen 1964) 236-243, hier 237-238. Zie ook: Scheerenberger 41; Goodey (1994) 222-224; C. Goodey, 'The psychopolitics of learning and disability in seventeenth-century thought' in: Digby en Wright (red.) 93-117, hier 93-94

- 101 J. Trent, *Inventing the feeble-mind. A history of mental retardation in the United States* (Berkeley 1994) 10
- 102 Citaat uit 'Verklaring van de Rechten van Geestelijk gehandicapten', artikel 1, opgesteld door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in 1971, te vinden in: T. Kingma, *Zorg voor geestelijk gehandicapten. Ontwikkelingen in hulpverlening en voorzieningen* (Alphen aan den Rijn 1980) 34-35
- 103 H. Dupuis, 'Verplichte diagnostiek en behandeling van pasgeborenen?' in: G. de Wert en I. de Beaufort (red.), *Op de drempel van het leven. Ethische problemen rond bevruchting, abortus en geboorte* (Baarn 1991) 172-191, hier 178
- 104 B. van Zijderveld, 'Samenleving en geestelijk gehandicapten, de laatste vijftig jaar' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (maart 1986) 233-251, hier 248

5 De ontwikkeling van een 'wild' kind tot opvoedbare idioot

Gedicht: A. Wijnker, *Ik ben een dichter* (*IJmuider/Beverwijkse Courant*, IJmuiden 1989) 8. Deze dichtbundel is uitverkocht. Een aantal gedichten uit deze bundel werden in het Engels vertaald en gepubliceerd in het Amerikaanse tijdschrift *Flying Horse* (nr.2 1997) 5-8. Na 1989 publiceerde Wijnker nog twee dichtbundels: *Zijn oppasser* (eigen beheer, IJmuiden 1995); *Daar sta je dan als mooie jongen* (uitgeverij De Vriesenborch, Haarlem 1997).

Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op teksten van Itard, de arts die in dit hoofdstuk een hoofdrol speelt. Voor interpretatie en achtergronden van die teksten is gebruikgemaakt van secundaire literatuur van Ginete, Malson, Lane, Rang en anderen.

- 1 A. Potter, J. Kane, J. Martin e.a., 'Education of idiots: an appeal to the citizens of Philadelphia' in: M. Rosen, G. Clark en M. Kivitz, *The history of mental retardation. Collected papers*, dl.1 (Baltimore 1976) 61-67, hier 63
- 2 Citaat uit brief van genoemde Société te vinden in: Gineste 109. De gegevens van dit verhaal zijn grotendeels ontleend aan: Th. Gineste, *Victor de l'Aveyron. Dernier enfant sauvage, premier enfant fou* (Parijs 1981). Dit boek bevat alle bewaard gebleven documenten met betrekking tot de 'Wilde van Aveyron', door Itard Victor genaamd; hoofdstuk 1 en 3 geven resp. een samenvatting en beschouwing van de gebeurtenissen rond de Wilde. De originele tekst van de twee rapporten van Itard is te vinden in: Gineste 217-252 en 275-304. Andere publicaties over de Wilde en Itard: W. van Liefland, *Over de opvoeding van de Wilde van Aveyron* (Groningen 1949); L. Malson, J. Itard en O. Mannoni, *Die wilde Kinder* (Frankfurt 1964): dit boek bevat een integrale vertaling (in het Duits) van Itards rapporten; H. Lane, *The wild boy of Aveyron* (Cambridge 1976): dit boek bevat een uitgebreide samenvatting en veel citaten uit Itards rapporten; R. Shattuck, *The forbidden experiment* (New York 1980); W. Zaal, *Onnozele kinderen* (Amsterdam 1995) 109-127. Zie ook: A. van Gennep, *Naar een kritische orthopedagogiek, in het bijzonder van de zwakzinnige mens* (proefschrift, Meppel 1980) 19-28
- 3 R. Kipling, *The jungle book* (1894); E. Burroughs, *Tarzan* (1914)
- 4 Zie over de geschiedenis van wilde kinderen: B. Rang, "'When the social environment of a child approaches zero". Wolfskinderen en de ontwikkeling van de menswetenschappen' in: *Comenius* (1987) 316-342, hier 322-326; Gineste 148-158; Malson e.a. 42-47. Zie ook: J. Comenius, *Grosse Unterrichtslehre* (1e druk 1661, Wenen 1877) 44-45
- 5 Malson e.a. 45
- 6 Zaal 110
- 7 Citaten uit 'Poème de la religion' (1747) van L. Racine te vinden in: Gineste 154-158

- 8 B. Lanting, 'Dzjoema huult als een wolf als hij aan zijn ouders denkt' in: *de Volkskrant* 8 november 1997
- 9 Malson e.a. 47-51 en 69-71
- 10 Malson e.a. 73-78; Zaal 127-189; J. Meyer en P. Tradowsky, *Kaspar Hauser. Das Kind von Europa* (Stuttgart 1984); J. Wassermann, *Caspar Hauser oder die Trägheit des Herzens* (Stuttgart 1905). Over Kaspar Hauser bestaat ook een film van: W. Herzog, *Jeder für sich, Gott gegen uns allen* (film uit 1974)
- 11 R. Rymer, *Genie. Een mishandeld kind ontolucht de stille* (Baarn 1993)
- 12 F. Mowat, *Wee de wolf* (Den Haag 1984) 83-84 en 104; de Engelse titel luidt: *Never cry wolf* (1963)
- 13 Citaat uit Camerarius (1602) te vinden in: Rang 322-323
- 14 J. Burke, 'The wild man's pedigree: scientific method and racial anthropology' in: E. Dudley en M. Novak (red.), *The wild man within. An image of western thought from the Renaissance to Romanticism* (Pittsburgh 1972) 259-280, hier 266-268; L. Fiedler, *Freaks* (New York 1978) 34; Lane 19-20; Rang 324-325
- 15 J. Rousseau, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, dl.1 (1e druk 1755, Parijs 1971) 160, noot 1
- 16 A. de Waal Malefijt, *Beelden van de mens* (Baarn 1975) 57. De term 'edele wilde' werd, voor zover bekend, voor het eerst gebruikt door de Engelse dichter J. Dryden in zijn boek *The conquest of Granada* (1670)
- 17 J. Rousseau, *Emile. Of over de opvoeding* (1e druk 1762, Meppel 1980) 277-278
- 18 R. Beerling, *Het cultuurprotest van Jean-Jacques Rousseau. Studies over het thema pathos en nostalgie* (Deventer 1977) 102 en 261-274; T. Lemaire, *Het vertoog over de ongelijkheid van Jean-Jacques Rousseau* (Baarn 1980) 47-48 en 63-64; N. Hampson, *The Enlightenment* (1e druk 1968; herdruk New York 1982) 186-218
- 19 Beerling 41-55; Lemaire 97-100
- 20 Rousseau (1971) 241
- 21 Rang 328
- 22 Lane 21
- 23 Rang 327-328; P. Gay, *The Enlightenment, an interpretation*, dl.2 'The science of freedom' (1e druk 1970, Londen 1979) 177-180
- 24 Citaat Feydel in *Le Journal de Paris* (26 september 1800) te vinden in: Gineste 134
- 25 Citaat Sicard in *La Gazette de France* (9 augustus 1800) te vinden in: Gineste 119; een vertaling van Sicards artikel is te vinden in: Lane 18
- 26 Citaat van Bonnaterre uit zijn 'Notice historique sur le sauvage de l'Aveyron', te vinden in: Gineste 165; een vertaling van Bonnaterres rapport is te vinden in: Lane 33-48
- 27 Citaat uit rapport Pinel te vinden in: Gineste 198
- 28 Lane 27-28
- 29 Itards eerste rapport (1801) 9-10 te vinden in: A. Brauner (red.), 'Itard inédit, il y a 150 ans, l'Enfant sauvage'; speciaal nummer van tijdschrift *Lieux de l'Enfance*, nr.14-15 (Toulouse 1988) 167-168. Dit nummer bevat een herdruk van Itards rapporten zoals uitgegeven in 1801 en 1807. Zie voor een Duitse vertaling van deze rapporten: Malson
- 30 Zie over Pinel als gestichtshervormer: M. Foucault, *Geschiedenis van de waanzin in de zeventiende en achttiende eeuw* (1e Ned. vert. 1975; Meppel 1984) 237-238. J. Binneveld, *Filantropie, repressie en medische zorg* (Deventer 1985) 20; H. van de Klippe, *Dwangtoepassing na onvrijwillige psychiatrische opname. Een juridische beschouwing* (proefschrift, Nijmegen 1997) 13. Zie ook: hoofdstuk 6, noot 7
- 31 Itard (1801) 11 in: Brauner 169
- 32 Het rapport van Pinel is te vinden in: Gineste 197-206 en 211-217, hier met name 198-200 en 215
- 33 Gineste resp. 198 en 216

- 34 Citaten uit rapport Pinel te vinden in: Gineste 216-217
- 35 Zie Bonnaterre in: Gineste 149; Itard (1801) 16 in: Brauner 174
- 36 M. Novak, 'The wild man comes to tea' in: Dudley en Novak 183-221, hier 184
- 37 Citaat Esquirol (1818) te vinden in: Gineste 86-87. Zie ook: J. Esquirol, 'Idiotisme' in: *Dictionnaire des sciences médicales*, dl.23 (Parijs 1818) 507
- 38 Citaat Pinel (1806) te vinden in: R. Scheerenberger, *A history of mental retardation* (Baltimore 1983) 40. Zie ook: Ph. Pinel, *A treatise on insanity* (1e druk 1806, herdruk New York 1962) 202-203
- 39 Lane 5; Gineste 174 en 253
- 40 Itard (1801) 15-16 in: Brauner 173-174
- 41 Itard (1801) 1 in: Brauner 159
- 42 Citaat Schlözer (1785) te vinden in: Rang 327
- 43 Gineste 35-41 en 52-56
- 44 Alle onderstaande citaten uit het eerste en tweede rapport van Itard (1801 en 1807) zijn te vinden in: Brauner. Zie ook: Gineste. Een Duitse vertaling van deze rapporten is te vinden in: Malson e.a.
- 45 'Petits maisons' was een tuchthuis in Parijs waar ook veel krankzinnigen werden opgesloten. Zie: C. Quézel en J. Postel, *Nouvelle histoire de la psychiatrie* (Toulouse 1983) 112-113
- 46 Itard (1801) 22-23 in: Brauner 180-181
- 47 Itard (1801) 23-27 in: Brauner 181-185
- 48 Itard (1807) 27 in: Brauner 287
- 49 Itard (1801) 24 in: Brauner 175
- 50 Itard (1801) 49-50 in: Brauner 206-208
- 51 Lane 77-78; E. Séguin, *Idiocy and its treatment by the physiological method* (1e druk 1866, herdruk New York 1971) 22-27
- 52 Zie hoofdstuk 7, noot 88-91
- 53 Citaat Itard (1802) te vinden in: Lane 78. Dit citaat is afkomstig uit: J. Itard, 'Reflections sur l'état actuel de l'enseignement médical' in: *Gazette National ou le Moniteur Universel* (17 maart 1802) 530-533
- 54 Itard (1801) 22 in: Brauner 180
- 55 Itard (1801) 43-44 in: Brauner 201-202
- 56 Itard (1801) 28-40 in: Brauner 186-198
- 57 Itard (1801) 40-44 in: Brauner 198-202
- 58 Itard (1801) 36 in: Brauner 194
- 59 Itard (1801) 50-64, hier met name 62-63 in: Brauner 208-222, met name 220-221
- 60 Itard (1801) 66-72 in: Brauner 224-230
- 61 Itard (1801) 72-93 in: Brauner 230-251
- 62 Itard (1801) 93-100 in: Brauner 251-258
- 63 Gineste 37-39, 252-259 en 262-264
- 64 Itard (1807) 16 in: Brauner 276
- 65 Itard (1807) 39-40 in: Brauner 299-300
- 66 Itard (1807) 6 in: Brauner 266
- 67 Itard (1807) in: Brauner 269-288
- 68 Itard (1807) in: Brauner 289-318
- 69 Itard (1807) 58-61 in: Brauner 318-321
- 70 Itard (1807) 61-62 in: Brauner 321-322
- 71 Itard (1807) 62-77 in: Brauner 322-327
- 72 Itard (1807) 77-85 in: Brauner 337-345. Het citaat over de 'troostrijke illusies' is afkomstig uit het eerste rapport: Itard (1801) 100 in: Brauner 258
- 73 Itard (1807) 7-8 in: Brauner 267-268

- 74 Itard (1807) 83 in: Brauner 343
- 75 Behalve in zijn conclusies wijst Itard ook elders op de cruciale rol die leeftijd speelt in het ontwikkelingsproces. Zie bijvoorbeeld: Itard (1807) 58-59 in: Brauner 318-319
- 76 Itard (1807) 82-85 in: Brauner 342-345
- 77 Citaat Dacier (secretaris van de betreffende commissie) te vinden in: Brauner 261-263. Zie ook: Gineste 272-275; Lane 166-167
- 78 Gineste 45
- 79 Gineste 45, 57-61 en 312; Lane 185-204; Zaal 124-125
- 80 Rang 333-334; Malson 65-68; Lane 174-176; Gineste 92
- 81 Rang 327
- 82 Zie hoofdstuk 6, noot 46
- 83 Lane 279-286
- 84 Van Licfland (1949) 9-10, 15 en 80
- 85 Malson 221-244; Rang 329-330; Rymer 210; Van Licfland (1949) 9
- 86 Malson 9-41
- 87 Zie onder meer: A. Van Genneep, *Zwakzinnigheid als maatschappelijk probleem* (Meppel 1974)
- 88 Truffaut, *L'enfant sauvage* (film uit 1970)
- 89 H. von Hentig, *Hervoorming van de school. Alternatieven of maatschappij-revolutie* (1e druk München 1972, Utrecht 1973) 113-114

6 Het verlangen idioten te verheffen tot de gelijkens des mensen

Gedicht: Wijnker (1989) 13.

Dit hoofdstuk is in hoofdzaak gebaseerd op teksten van Séguin, Howe, Guggenbühl en Van Koetsveld, de vier hoofdpersonen van dit hoofdstuk. Daarbij bleek de verzameling historische artikelen van Rosen, Clark en Kivitz een bruikbare bron, met name waar het gaat om artikelen van Séguin en Howe. Belangrijke secundaire literatuur over Séguin vond ik in de boeken van Hänsel en van Quétel en Postel en in een artikel van Pélicier en Thuillier. Jaks artikel 'De ziel in gevangenschap' uit 1985 verschaft waardevolle gegevens over het leven en gedachtegoed van dominee Van Koetsveld.

- 1 Zie over de Zwitserse cretins: J. Guggenbühl, *Die Crétinen-Heilanstalt auf dem Abendberg in der Schweiz, Canton Bern* (Bern 1853) voorwoord; L. Kanner, *Geschiedenis van zwakzinnigenzorg en het zwakzinnigenonderzoek* (Lochem 1976) 78. Zie over de heiligheid van cretins: J. Ryan met F. Thomas, *The politics of mental handicap* (1e druk 1980, 3e herziene druk Londen 1995) 89. Zie over cretinisme en idiotie: hoofdstuk 1, noot 59-61 en hoofdstuk 4, noot 48; Kanner (1976) 61-62 en 70-80; Ryan 88-89; A. Herckenrath, *Het gesticht voor behoeftige crétinenkinderen* (Amsterdam 1942) 2-15
- 2 A. Potter, J. Kane, J. Martin e.a., 'Education of idiots: an appeal to the citizens of Philadelphia' in: M. Rosen, G. Clark en M. Kivitz, *The history of mental retardation. Collected papers*, dl.1 (Baltimore 1976) 61-67, hier 63
- 3 C. van Koetsveld, *Het idiotisme en de Idiotenschool. Een eerste proeve op een nieuw veld van geneeskundige opvoeding en christelijke philanthropie* (Schoonhoven 1856) 92
- 4 L. Brockett, 'Idiots and efforts for their improvement' (1856) in: Rosen e.a. dl.1, 70-86, hier 71 en 86
- 5 Citaten uit commissierapport te vinden in: E. Séguin, *Traitement morale, hygiène et éducation des idiots et des autres enfants arriérés* (Parijs 1846) 17-21. Een Engelse vertaling van een deel van het rapport is te vinden in: Rosen e.a. dl.1, 108-111

- 6 Zie hoofdstuk 5
- 7 Deze uitspraak van Pinel, opgetekend door zijn zoon, is te vinden in: S. Geuns, *De wetgeving van het staatstoezicht op de krankzinnigen* (proefschrift, Leiden 1880) 7, noot 1. Meer over Pinels 'ontketening' van de krankzinnigen is te vinden in: M. Foucault, *Geschiedenis van de waanzin* (1e Ned. vert. 1975; Meppel 1984) 237-238; H. Binneveld, *Filantropie, repressie en medische zorg* (Deventer 1985) 20; H. van de Klippe, *Dwangtoepassing na onwrijvillige psychiatrische opname. Een juridische beschouwing* (proefschrift, Nijmegen 1997) 13. Zie voor de afbeelding van het schilderij van Fleury (1876) met Pinel en enkele bevrijde krankzinnigen: C. Brinkgrave (red.), *Voor gek gehouden. Geschiedenis van de Nederlandse krankzinnigenzorg* (Haarlem 1982) 10
- 8 Zie hoofdstuk 5, noot 34 en 38. Zie over Pinels classificatie van idiotisme als geestesziekte: G. Berrios, 'Mental retardation, clinical section', dl.2 in: G. Berrios en R. Porter (red.), *A history of clinical psychiatry* (Londen) 225-238, hier 226-227
- 9 E. Séguin, 'Origin of treatment and training of idiots' in: Rosen e.a. dl.1, 151-159, hier 156. Waarschijnlijk maakte dit artikel deel uit van een nooit uitgegeven Engelse bewerking en vertaling van Séguins boek uit 1864
- 10 E. Esquirol, *Des maladies mentales*, dl.2 (Parijs 1838), hoofdstuk over idiotie 283-397, hier 284-286. Zie ook: R. Scheerenberger, *A history of mental retardation* (Baltimore 1983) 54-55. Zie over Esquirols classificatie van idiotie ook: Berrios 227-228
- 11 Citaat is te vinden in: H. Wilbur, 'Eulogy tot Edouard Séguin, remarks by Dr. H. Wilbur' in: Rosen e.a. dl.1, 181-187, hier 183
- 12 Zie over deze activiteiten van de artsen Voisin, Falret, Ferrus en Delasiauve: J. Quéтел en C. Postel, *Nouvelle histoire de la psychiatrie* (Toulouse 1983) 504-507
- 13 J. Conolly, 'Notices on the lunatic asylums of Paris' in: *The British and Foreign Medical Review* (1845) 281-298 en 594-613, hier 292-293; Kanner (1976) 41-42; Quéтел en Postel 504-506, 622-623, 626-627 en 729-730
- 14 Kanner (1976) 42
- 15 Over Séguins levensloop, met name in Frankrijk, zijn uiteenlopende gegevens bekend. Hier wordt met name gevolgd: Quéтел en Postel 507-508 en 712-713. Zie ook: Kanner (1976) 34-36; Y. Pélicier en G. Thuillier, 'Le fondateur de l'éducation des idiots: Edouard Séguin (1812-1880)' in: *Paedagogica Historica* (1980) 129-152; D. Hänsel, *Die 'physiologische Erziehung' der Schwachsinnigen. E. Séguin 1812-1880* (Freiburg 1974) 5-17
- 16 Kanner (1976) 28; Scheerenberger 70
- 17 E. Séguin, *Idiocy and its treatment by the physiological method* (1e druk New York 1866; herdruk New York 1971) 29. Zie over Séguin en het saint-simonisme ook: Hänsel 46-49 en 184-186
- 18 Quéтел en Postel 508
- 19 Séguin (1846) 14
- 20 Séguin (1846) 15
- 21 Séguin (1846) 20
- 22 Pélicier en Thuillier 133. Zie ook: Berrios 228-229 en 234, noot 15
- 23 Quéтел 508; Hänsel 9-12
- 24 De meeste van de hiervolgende citaten zijn te vinden in: E. Séguin, *Traitément moral, hygiène et éducation des idiots et des autres enfants arriérés* (Parijs 1846). Daarnaast is gebruikgemaakt van Séguins latere, door zijn zoon geredigeerde en in het Engels vertaalde boek: *Idiocy and its treatment by the physiological method* (1e druk 1866, herdruk New York 1971)
- 25 J. Trent, *Inventing the feeble mind. A history of mental retardation in the United States* (Berkeley 1994) 40; Hänsel 9
- 26 Séguin (1846) 1
- 27 Séguin (1864) 157
- 28 Séguin (1846) 107
- 29 Séguin (1846) 118-171

- 30 Séguin (1846) 183
- 31 Séguin (1846) 170
- 32 Séguin (1866) 277-278
- 33 Séguin (1846) 170
- 34 Séguin (1846) 158
- 35 Hänsel 47
- 36 Séguin (1846) 637-729; Séguin (1866) 213-249.
- 37 Citaat van de Franse arts Ferrus te vinden in: J. Vijselaar, 'De zedekundige behandeling en de afschaffing van lijfswang in het gesticht Meerenberg, 1840-1875' in: J. Binneveld, J. Vijselaar e.a., *Een psychiatrisch verleden. Uit de geschiedenis van de psychiatrie* (Baarn 1982) 120-153, hier 133
- 38 Séguin (1846) 25-28 en 64. Zie ook: Séguin over Leuret als de enige arts van Bicêtre die zijn geloof in de mogelijkheden van de morele behandeling voor idioten deelde: Séguin (1846) 639 en 721-727; Séguin (1866) 213-214
- 39 Séguin (1846) 4-10; Séguin (1864) 154-157
- 40 Séguin (1866) 228. Zie ook: Séguin (1846) 640-656, met name 650
- 41 Séguin (1846) 203 en 648
- 42 Séguin (1846) 343
- 43 Séguin (1846) 656
- 44 Séguin (1866) 235-236
- 45 Séguin (1846) 343-345
- 46 Séguin (1846) 8-9 en 339-345
- 47 Séguin (1846) 342-343
- 48 Séguin (1846) 224-537
- 49 Séguin (1846) 392 en 528
- 50 Séguin (1846) 366
- 51 B. Cleaton, 'Hygiene, and education of idiots' in: *The British and Foreign Medical Review* (juli 1847) 1-22, hier 5. Cleatons artikel geeft een overzicht van Séguins methode, gebaseerd op diens boek uit 1846
- 52 Séguin (1866) 126
- 53 E. Séguin, 'The psycho-physiological training of an idiotic eye'; lezing uit 1879 die te zamen met de lezing 'The psycho-physiological training of an idiotic hand' te vinden is in: Rosen e.a. dl.1, 161-180, hier 179
- 54 Séguin (1866) 105-106
- 55 Citaat Séguin te vinden in: T. Ball, *Itard, Séguin and Kephart* (Columbus 1971) 50-51
- 56 Séguin (1846) 520-521
- 57 Séguin (1866) 218
- 58 Séguin (1866) 244
- 59 Séguin (1846) 21
- 60 Zie met name de eerder genoemde lezingen van Séguin uit 1879 in: Rosen e.a. dl.1, 161-180
- 61 Séguin (1866) 163
- 62 Séguin (1846) 433; Séguin (1866) 243
- 63 Séguin (1846) 386-387
- 64 Séguin (1846) 392-412
- 65 Séguin (1864) in: Rosen e.a. dl.1, 157
- 66 Séguin (1879) in: Rosen e.a. dl.1, 177
- 67 Séguin (1846) 475
- 68 Séguin (1846) 434-501
- 69 Séguin (1866) 214

- 70 Séguin (1866) 106
- 71 Séguin (1846) 641
- 72 Séguin (1866) 74-75
- 73 Séguin (1866) 220
- 74 Conolly 295
- 75 Citaat Esquirol te vinden in: Kanner (1976) 42 en Ryan 93
- 76 Zie hoofdstuk 1, noot 52
- 77 Zie bijvoorbeeld: W. Vrolik, 'Beschrijving van een gebrekkigen hersen- en schedelvorm' in: *Verhandelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen*, dl.1, nr.7 (Amsterdam 1854); H. Halbertsma, 'Beschrijving van een OostIndische idiotenschedel', overdruk van een artikel in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1864)
- 78 A. van Andel, 'Een microcephaal of zoogenaamd aapmensch', overdruk van een artikel uit het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1873). Zie voor het gebruik van deze term ook: E. Kraepelin, *Psychiatrie. Ein Lehrbuch für Studierende und Aerzte*, vol.4, dl.3 (1e druk 1893; 8e herziene druk, Leipzig 1915), hoofdstuk 17 'Die allgemeinen psychischen Entwicklungshemmungen (Oligophrenien)' 2117-2357, hier 2194. Zie verder: J. Klootsema, *Misdeelde kinderen. Inleiding in de paedagogische pathologie en therapie* (Zutphen 1904) 39
- 79 Esquirol (1838) 323; gebaseerd op een gevalsbeschrijving in: Ph. Pinel, *Traité de l'aliénation mentale* (Parijs 1809) 179
- 80 S. Howe, 'On the causes of idiocy' (gedeelte uit een onderzoeksrapport uit 1848) in: Rosen e.a. dl.1, 31-60, hier 37
- 81 J. Bucknill en D. Tuke, *A manual of psychological medicine* (Londen 1858) 95
- 82 Séguin (1866) resp. 40 en 63
- 83 Zie over de ambivalente houding ten opzichte van idioten bij Séguin en anderen: Ryan 92-94
- 84 Quétel en Postel 508-509; Kanner (1976) 42-43; Van Koetsveld (1856) 198
- 85 Gedoeld wordt hier op het artikel van Conolly uit 1845: zie noot 13; op dat van Cleaton uit 1847: zie noot 51; en op een brief uit 1847 van G. Sumner, een kennis van Howe te vinden in: Trent (1994) 13
- 86 D. Dix, 'Memorial to the legislature of Massachussets 1843' (1843) in: Rosen e.a. dl.1, 3-30; Trent (1994) 10-12; Scheerenberger 105-107
- 87 Citaat Howe uit zijn onderzoeksrapport (1848) te vinden in: Kanner (1976) 38. Zie voor een ander gedeelte van dit rapport ook: S. Howe, 'On the causes of idiocy' in: Rosen e.a. dl.1, 31-60
- 88 Trent (1994) 11-13; Kanner (1976) 36-39; Scheerenberger 101-104
- 89 Trent (1994) 14-15; Scheerenberger 120-121
- 90 Trent (1994) 69; Kanner (1976) 54-58
- 91 Quétel en Postel 712; Kanner (1976) 36; Scheerenberger 69
- 92 Citaat uit rapport Howe (1848) te vinden in: Kanner (1976) 38
- 93 Trent (1994) 25
- 94 Trent (1994) 23; J. Trent, 'Suffering fools' in: *The Sciences* (juli 1995) 18-22, hier 20
- 95 Trent (1994) 3, 23-30 en 128-129; Trent (1995) 20
- 96 Brockett 79
- 97 Citaat Howe uit 1874 te vinden in: Trent (1994) 20. Zie ook: rapport Howe (1848) in: Rosen e.a. dl.1, met name 33-36. Zie over pathologisering idiotie ook: Trent (1994) 16-20
- 98 Citaat uit rapport Howe (1848) te vinden in: Trent (1994) 20
- 99 Citaat Kerlin te vinden in: Trent (1994) 21
- 100 Trent (1994) 20-39
- 101 Kanner (1976) 43
- 102 Kanner (1976) 41; Van Koetsveld (1856) 207, noot 1

- 103 T. Weisse, *Betrachtung über geistesschwache Kinder* (Zeit 1820); H. Visser, *Verhandeling over de behandeling van kinderen met zwakke zielsvermogens* (Amsterdam 1821). Zie ook: hoofdstuk 9, noot 6
- 104 Dit citaat is afkomstig uit de door Visser vertaalde ondertitel van het boek van Weisse
- 105 Guggenbühl (1853) 11
- 106 J. Guggenbühl, *Briefe über den Abendberg und die Heil-anstalt für Crétinismus* (Zürich 1846) 2
- 107 Citaat Guggenbühl te vinden in: RT (volledige auteursnaam onbekend), ‘Crétins and idiots’ (1853) in: Rosen e.a. dl.1, 113-140, hier 115
- 108 Van Koetsveld (1856) 204
- 109 Guggenbühl (1853) 8-9 en 22-23; Guggenbühl (1846) 21-25
- 110 Guggenbühl (1853) 63, 78, 81-85, 93 en 104. Zie ook: de gevalsbesprekingen in: Guggenbühl (1853) 62-81
- 111 Guggenbühl (1853) 37 en 103
- 112 Guggenbühl (1853) 82 en 93
- 113 Zie met name: Guggenbühl (1853) 90-93 en 106-108
- 114 Guggenbühl (1853) 105-106
- 115 J. Guggenbühl, *Rapport sur le traitement du crétinisme dans l'établissement de l'Abendberg* (Zürich 1848) 27-28; Guggenbühl (1846) 1
- 116 Guggenbühl (1853) 65-66 en 74
- 117 Guggenbühl (1856) 79-81
- 118 E. Miller, ‘Mental retardation, clinical section’, dl.1 in: Berrios en Porter (red.) 212-224, hier 219; Van Koetsveld (1856) 202-206; Kanner (1976) 29-34; Scheerenberger 72
- 119 Kanner (1976) 43-54
- 120 Guggenbühl (1853) 14-17 en 113; K. Day en J. Jancar, ‘Mental Handicap and the Royal Medico-Psychological Association: a historical association, 1841-1991’ in: G. Berrios en H. Freeman, *150 years of British psychiatry 1841-1991* (Londen 1991) 268-278, hier 268
- 121 *The Asylum for Idiots. Report 1849* (Londen 1850) 16-17
- 122 Guggenbühl (1853) 17
- 123 Zie bijvoorbeeld de eerdergenoemde artikelen van Conolly en Cleaton: noot 13 en 51
- 124 *The Asylum for Idiots. Report 1849* (Londen 1850) 13
- 125 *The Asylum for Idiots. Address and constitution* (Londen 1850) 14
- 126 *The Asylum for Idiots. Report 1851* (Londen 1851) 17-18
- 127 D. Tuke, *History of the insane in the British Isles* (1e druk 1882, Amsterdam 1968), hoofdstuk ‘Our idiots and imbeciles’ 299-321, hier 307; Kanner (1976) 48-50
- 128 Herckenrath 7 en 23
- 129 Citaat van de secretaris van Earlswood te vinden in: Th. Jak, *Armen van geest. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Nederlandse zwakzinnigenzorg* (Amsterdam 1988) 135. Zie ook: J. van Deventer, ‘Bijdrage tot de ontwikkeling der idioten- en zwakzinnigenzorg in Nederland’ in: *Psychiatrische en Neurologische Bladen* (1916) 90-147, hier 117
- 130 Zie voor een overzicht en beschrijving van de literaire geschriften van Van Koetsveld: Th. Jak, ‘De ziel in gevangenschap, een 19e-eeuwse verdediging van het zwakzinnige leven’ in: J. Stolk en M. Egberts (red.), *Tussen verlangen en werkelijkheid. Opstellen over de waardigheid van mensen met een verstandelijke handicap* (Meppel 1985) 133-152, met name 133-139 en 152
- 131 Jak (1985) 138
- 132 Jak (1988) 116
- 133 *Vijfde verslag van het Geneeskundig Gesticht en de daaraan verbonden Dagschool voor Minderjarige Idioten, te 's Gravenhage, over de jaren 1864-1866* (Den Haag 1866) 17
- 134 C. van Koetsveld, *Godsdienstige en zedelijke novellen*, dl.3 (Schoonhoven 1874) 47-48
- 135 Van Koetsveld (1856) resp. 11, 55-56 en 18. Zie ook: tekst op pagina 81 naast blad met portretten en tekeningen van de gelaatsvormen en schedelbouw van idioten

- 136 Van Koetsveld (1856) 27 en 154
- 137 Van Koetsveld (1856) resp. 32 en 317
- 138 Van Koetsveld (1856) 1-2
- 139 Van Koetsveld (1856) 85
- 140 Van Koetsveld (1856) 73
- 141 *Jak* (1988) 124 en 134-136
- 142 *Reglement voor de Idiotschool*, artikel 1 (Den Haag 1855) 5
- 143 Van Koetsveld (1856) 11
- 144 Citaat uit krantenartikel 'De Idiotschool' in *De Amsterdamsche Courant*, te vinden als losse toevoeging in: *Jaarverslagen betreffende het Geneeskundig Gesticht voor Minderjarige Idioten 1858-1866* (Den Haag 1866)
- 145 Van Deventer (1916) 126; *Verslag van het staatstoezicht op krankzinnigen en krankzinnigengestichten over de jaren 1897-1899*, 370; Klootsema 83
- 146 Van Koetsveld (1856) 129
- 147 *Derde verslag van het Geneeskundig Gesticht en de daarmee verbonden Dagschool voor Minderjarige Idioten te 's Gravenhage* (Den Haag 1861) 27-28; *Een bezoek in het Gesticht en de School voor Minderjarige Idioten te 's Gravenhage* (Den Haag 1872) 17-18
- 148 *Een bezoek* 8-11
- 149 Van Koetsveld (1856) 107-109
- 150 *Jak* (1988) 128
- 151 Van Koetsveld (1856) resp. 35, 116, 129 en 5
- 152 Van Koetsveld (1856) 31
- 153 Van Koetsveld (1856) 127, 137 en 140
- 154 *Derde verslag* (1861) 3. Zie ook: Van Koetsveld (1856) 88 en 91
- 155 Van Koetsveld (1856) 170
- 156 Van Koetsveld (1856) 118-122 en 148
- 157 Van Koetsveld (1856) 170
- 158 Van Koetsveld (1856) 104 en 136; *Een bezoek* 14
- 159 *Een bezoek* 13
- 160 *Jak* (1988) 131
- 161 Zie hoofdstuk 5, noot 59
- 162 *Vijfde verslag* (1866) 47-48
- 163 *Een bezoek* 13
- 164 Van Koetsveld (1856) 260
- 165 *Jak* (1988) 128
- 166 *Reglement*, artikel 5 (1855) 6
- 167 Van Koetsveld (1856) 192
- 168 Van Koetsveld (1856) 181
- 169 *Jak* (1988) 134
- 170 Van Koetsveld (1856) 85, noot 1
- 171 Van Koetsveld (1856) voorwoord
- 172 *Een bezoek* 5
- 173 Zie hoofdstuk 7, noot 132-135 en 200-223
- 174 Scheerenberger 41; Goodey (1994) 222-224. C. Goodey, 'The psychopolitics of learning and disability in seventeenth-century thought' in: A. Digby en D. Wright (red.), *From idiocy to mental deficiency. Historical perspectives on people with learning disabilities* (Londen 1996) 93-117, hier 93-94. Zie ook: P. Rushton, 'Idiocy, the family and the community in early modern north-east England' in: Digby en Wright (red.) 44-64, hier 48-49. Zie ook: hoofdstuk 4, noot 100
- 175 Citaat Derby te vinden in: W. Ireland, 'Diagnosis and prognosis of idiocy and imbecillity' (1882) in: Rosen e.a. dl.1, 247-261, hier 254

- 176 Zie over de eerste classificatiesystemen uit de negentiende eeuw: L. Sueur, 'Les classifications des maladies mentales, en France, dans la première moitié du 19e siècle' in: *Revue Historique* (april-juni 1993) 483-509, over idiotie met name 484-492. Zie over gestichten als bron van classificatiemateriaal: R. Porter, *Seeing the insane* (lezing Universiteit Nijmegen, Nijmegen 1990) 8. Zie ook de afbeelding op p. 139; het portret middenonder toont een patiënt met 'aangeboren imbeciliteit'.
- 177 Kanner (1976) 86; Scheerenberger 58-59
- 178 Zie 'Idiot', 'Idiotisme' en 'Imbécile' in: D. Diderot, *Encyclopedie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, dl.18 (1e druk 1765, herdruk Stuttgart 1967)
- 179 Esquirol (1838) 289 en 304
- 180 Séguin (1846) 210-212. Zie over imbeciliteit als een tijdens het leven verworven vorm van idiotie: Miller (1995) 213
- 181 Van Koetsveld (1856) 11. Graas vermoedt dat Van Koetsveld hier op autistische kinderen doelde: D. Graas, *Zorgenkinderen op school. Geschiedenis van het speciaal onderwijs in Nederland 1900-1950* (Amersfoort 1996) 142
- 182 Bekend is wel dat Metham, een Engelse arts uit de vijftiende eeuw, een aantal 'mongoloide' kenmerken beschreef als tekenen van zothed en 'no-kunning'. Zie: C. Goodey, 'Mental retardation, social section', dl.1 in: Berrios en Porter 239-250, hier 248
- 183 P. Volpe, 'Is Down syndrome a modern disease?' in: *Perspectives in Biology and Medicine* (1986) 423-436, hier 423-427. Zie voor afbeelding van schilderij: Volpe 431
- 184 Volpe 430
- 185 J. Langdon Down, *Mental affections of childhood and youth* (Londen 1887) 7-9, en 212-217. Zie over oorzaken van degeneratie: 43-90. Zie over Down ook: Volpe 423 en 432-435; Kanner (1976) 80-82; Scheerenberger 56-58; Miller (1995) 217-218

7 Zwakzinnigenzorg: van familie- en armenzorg tot opvoedkundige zorg

Gedicht: Warna Kranenburg (1993).

Het gedeelte van dit hoofdstuk, waarin de zorg voor zwakzinnigen thuis, in kosthuizen, armenhuizen en verzorgingstehuizen beschreven wordt, is bijna geheel gebaseerd op jaarverslagen van de inspectie voor de krankzinnigenzorg. Voor het stuk over idioten in geneeskundige gestichten zijn veel gegevens ontleend aan Jaks boek *Armen van geest* en aan publicaties van Vijsselaar, Binneveld en anderen over de negentiende-eeuwse psychiatrie. De beschrijving van de zorg voor zwakzinnigen in liefdegestichten, zwakzinnigeninrichtingen en zwakzinnigeninternaten berust grotendeels op gegevens uit gedenkboeken. Daar waar mijn tekst overwegend leunt op *Armen van geest* en *Huizen van barmhartigheid* van Jak en *Tussen caritas en psychiatrie* van Klijn wordt dit in de tekst vermeld. Het door Hakker geschreven gedenkboek *Vereniging Johannes Stichting 1887-1990. Meer dan een eeuw christelijke zorgverlening*, dat eind 1997 verscheen, heb ik niet meer kunnen raadplegen.

- 1 Zie over het Haagse gesticht: hoofdstuk 6, noot 129-173. Zie over 's Heeren Loo te Ermelo: noot 140-169
- 2 Deze schatting is gebaseerd op: P. van der Esch, *Geschiedenis van het staatstoezicht op krankzinnigen*, dl.3 (Leidschendam 1980) 5-6 en 43-65; W. Slater Huddleston, *Gids van Nederlandsche sanatoria en herstellingsoorden* (Den Haag 1933), met name xxxviii-xxxvii (lijst internaten en inrichtingen voor zwakzinnigen); R. Gorter, 'Verbleekte herinneringen' in: J. Vijsselaar (red.), *Over onnozelen en idioten. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de zwakzinnigenzorg in Nederland* (NcGv-congresbundel, Utrecht 1993) 61-73, hier 63-65; C. van den Oudsten en F. van der

- Pol, *Zwakzinnigenzorg 1890-1920. Een oriëntatie* (doctoraalscriptie, Utrecht 1977) 26-40. Zie ook: noot 239 (bij overzicht instellingen)
- Zie voor aantallen krankzinnigen en zwakzinnigen in geneeskundige gestichten en andere tehuizen: *Verslagen van het staatstoezicht op krankzinnigen en krankzinnigengestichten over de jaren...*, hier verder aangeduid met 'inspectieverslag jaartal...'. Omdat er tussen 1936 en 1970 geen inspectieverslagen verschenen zijn, is voor de schatting van het aantal bewoners van zwakzinnigengestichten in 1940 uitgegaan van: *Inspectieverslag 1932-1936*, 144-145; Van der Esch, dl.3, 54; publicaties over specifieke instellingen
- 3 *Statistisch jaarboek 1996* (CBS, Voorburg 1996) 521 en 533
 - 4 Zie hoofdstuk 9
 - 5 J. Vijselaar, 'Schroeder van der Kolk en de Krankzinnigenwet van 1841' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (maart 1985) 271-285; J. Vijselaar, 'Een eerste inspectie, over de inspectie in de negentiende eeuw' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (juli 1983) 650-665; J. Vijselaar, 'Een enkele reis Meerenberg' en 'Zeden, zelfbeheersing en genezing' in: J. Vijselaar (red.), *Gesticht in de duinen. De geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994* (Hilversum 1997) 13-40 en 41-73; J. Schuurmans Stekhoven, *Ontwikkeling van het krankzinnigenwezen in Nederland 1813-1914. Verzameling van archiefstukken, tabellen, kaarten enz.* (Den Haag 1922) 1-66; A. Kerkhoven, *Beeld van de psychiatrie 1800-1970. Historisch bezit van de psychiatrische ziekenhuizen in Nederland* (Zwolle 1996) 37-97; Van der Esch, dl.1 (1975) 11-21. H. van de Klippe, *Dwangtoepassing na onwrijwillige psychiatrische opname. Een juridische beschouwing* (proefschrift, Nijmegen 1997) 15-22. Zie voor tekst en uitleg van de krankzinnigenwet van 1841 en 1884: A. Querido, *Krankzinnigenrecht* (Haarlem 1939); J. van den Honert, *Geschiedenis en beginselen der Nederlandse wetgeving betreffende de gestichten voor krankzinnigen* (Amsterdam 1841)
 - 6 G. Schneevooft, *Bedenkingen tegen de scheiding van geneeskundige gestichten en bewaarplaatsen voor krankzinnigen, aangenomen bij het wetsontwerp van 1840* (Amsterdam 1841); I. Weijers en E. Tonkens, ongepubliceerde lezing 'Psychiatry, charity and the medical-educational tradition, 150 years of care for the mentally retarded in the Netherlands', gehouden op de conferentie 'Histories of Mental Retardation' te Nijmegen d.d. 10 mei 1996; Vijselaar (1983) 653-654; Th. Jak, *Armen van geest. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Nederlandse zwakzinnigenzorg* (proefschrift, Amsterdam 1988) 30-32
 - 7 Jak (1988) 74-75; Vijselaar (1997) 70. Zie voor opgave aantallen gestichtsbewoners: *Inspectieverslagen vanaf 1844*. Zie voor een overzicht van de aantallen gestichtsbewoners van 1850 tot 1912: Schuurmans Stekhoven 100-207. Zie voor aantallen idioten in gestichten: J. van Deventer, 'Bijdrage tot de ontwikkeling der idioten- en zwakzinnigenzorg in Nederland' in: *Psychiatrische en Neurologische Bladen* (1916) 90-147, hier 103. Zie voor aantallen gestichtsbewoners en opnamecoëfficiënten: J. Vijselaar, 'Van kleine en grote gestichten, overzicht van de institutionalisering van de krankzinnigenzorg vanaf 1400' in: C. Brinkgreve (red.), *Voor gek gehouden. Geschiedenis van de krankzinnigenzorg in Nederland* (Haarlem 1982) 42-50
 - 8 Zie noot 121-128
 - 9 J. Binneveld, *Filantropie, repressie en medische zorg. Geschiedenis van de inrichtingspsychiatrie* (Deventer 1985) 160-193; J. Binneveld, 'De ontwikkeling van de institutionele zorg voor krankzinnigen in Nederland in de 19e eeuw' in: J. Binneveld, J. Vijselaar e.a., *Een psychiatrisch verleden. Uit de geschiedenis van de psychiatrie* (Baarn 1982) 94-120, hier 109-117
 - 10 E. Gerdes, *Meerenberg en de krankzinnigen* (1e druk 1876, herdruk Apeldoorn 1971) 391; Jak (1988) 70-73. Zie over de verschillen in kosten van gestichten, liefdehuizen en kosthuizen: *Inspectieverslag 1885-1887*, 11; *Inspectieverslag 1903-1908*, 36 en 73; *Inspectieverslag 1912*, 17 en 24; Jak (1988) 71 en 73
 - 11 F. Kortlang, 'Idiotenverzorging' in: *Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming* (1908) 297-299, hier 298; Van Deventer (1916) 127-128 en 144. Zie ook: *Inspectieverslag 1885-1887*, 4; *Inspectieverslag 1897-1899*, 36 en 371

- 12 Zie hoofdstuk 6, noot 140
- 13 *Olie en wijn. Gedenkschrift van de Vereeniging tot opvoeding en verpleging van idioten en achterlijke kinderen 1891-1931* (Kampen 1931) 8; *Als een herder*. Gedenkboek uitgegeven in opdracht van de Vereniging tot opvoeding en verpleging van geesteszwakke kinderen te Utrecht ter gelegenheid van haar zestigjarig bestaan (Kampen 1951) 26; L. Kanner, *Geschiedenis van de zwakzinnigenzorg en het zwakzinnigenonderzoek* (Lochem 1976) 7
- 14 *Als een herder* 28
- 15 Van Deventer (1916) 125; Slater iii. Zie ook: hoofdstuk 3, noot 17-18
- 16 Deze schatting is gebaseerd op: *Inspectieverslag 1912*, 32, 43, 164 en bijlage 1, 7 en 8; in noot 4 vermelde publicaties; gedenkboeken van zwakzinnigeninrichtingen- en internaten genoemd in het overzicht aan het eind van dit hoofdstuk
- 17 Uitgegaan wordt van een bevolkingstoename van 6.000.000 in 1912 tot 15.385.000 in 1994
- 18 Zie over de zorg voor zwakzinnigen in het gezin in Engeland: M. Thomson, 'Family, community and state, the micro-politics of mental deficiency' in: A. Digby en D. Wright (red.), *From idiocy to mental deficiency. Historical perspectives on people with learning disabilities* (Londen 1996) 207-230
- 19 *Vijfde verslag van het Geneeskundig Gesticht en de daaraan verbonden Dagschool voor Minderjarige Idioten te 's Gravenhage, over de jaren 1864-1866* (Den Haag 1866) 17
- 20 Th. Jak, 'De ziel in gevangenschap, een 19e-eeuwse verdediging van het zwakzinnige leven' in: J. Stolck en M. Egberts (red.), *Tussen verlangen en werkelijkheid. Opstellen over de waardigheid van mensen met een verstandelijke handicap* (Meppel 1985) 133-152, hier 144. Zie ook: C. van Koetsveld, *Het idiotisme en de Idiotenschool. Een eerste proeve op een nieuw veld van geneeskundige opvoeding en christelijke philanthropie* (Schoonhoven 1856) 3, 49, 83 en 88-89
- 21 *Als een herder* 23-24. Zie ook: *Olie en wijn* 7-10
- 22 Querido (1939) bijlage met wetstekst 1884: eerste hoofdstuk, artikel 2, 3, 4 en 5; H. Musquetier, *Wet van den 27 april 1884* (Den Haag 1884) viii-ix en 5-15. Zie ook: S. Geuns, *De wetgeving van het staatoezicht op de krankzinnigenzorg* (Leiden 1888)
- 23 Musquetier xiv en 17; *Inspectieverslag 1897-1899*, 370; Van der Esch, dl.3, 45
- 24 Zie bijvoorbeeld: *Inspectieverslag 1900-1902*, 18; *Inspectieverslag 1903-1908*, 34; *Inspectieverslag 1912*, 8
- 25 *Inspectieverslag 1885-1887*, 10-11
- 26 *Inspectieverslag 1885-1887*, 6-7; Vijselaar in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (1983) 661-662. Citaat 'somwijlen...' is te vinden in: *Inspectieverslag 1900-1902*, 30
- 27 *Inspectieverslag 1875-1877*, 10
- 28 *Inspectieverslag 1912*, 18
- 29 *Inspectieverslag 1912*, 19
- 30 *Inspectieverslag 1903-1908*, 115-116. Zie ook: *Inspectieverslag 1931*, 93-94
- 31 J. van Deventer, 'Die Pflege der Irren in eigener Wohnung' in: *Neurologisch Centralblatt* (1908) 95-136, hier 112
- 32 *Inspectieverslag 1912*, 24
- 33 *Inspectieverslag 1930*, 63-64
- 34 L. de Goei, H. Bakker en J. Vijselaar, *Thuis opgenomen. Uit de geschiedenis van de sociale psychiatrie in Nederland* (NcGv-uitgave, Utrecht 1994) 104-105
- 35 *Inspectieverslag 1912*, 15
- 36 *Inspectieverslag 1912*, 15-16
- 37 Van Deventer (1908) 112
- 38 Gerdes 198-199
- 39 *Inspectieverslag 1912*, 15. Zie ook: *Inspectieverslag 1903-1908*, 86
- 40 *Inspectieverslag 1912*, 15
- 41 *Inspectieverslag 1912*, 19-20

- 42 Van Deventer (1908) 111-113
- 43 *Inspectieverslag 1912*, 12
- 44 *Inspectieverslag 1912*, 12
- 45 *Inspectieverslag 1912*, 31
- 46 Van Deventer (1908) 114
- 47 Van Deventer (1908) 116
- 48 *Inspectieverslag 1903-1908*, 115
- 49 Vijselaar (1982) 43-44; Schuurmans Stekhoven 2
- 50 *Inspectieverslag 1912*, 32 (over idioten in de kost bij vreemden en 'bloed- of aanverwanten'), 164 (over kostgezinnen in Geel) en bijlage 1 (over kostgezinnen onder hoede van gestichten)
- 51 *Inspectieverslag 1885-1887*, 7; Vijselaar in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (1983) 662. Zie ook: hoofdstuk 3, noot 178; Van der Esch, dl.3, 95; Jak (1988) 25; J. van Deventer, *Krankzinnigenverpleging in de eerste helft van de vorige eeuw* (Amsterdam 1901) 12; Van Deventer (1908) 126
- 52 Schuurmans Stekhoven 60
- 53 Gerdes 1-6. Zie ook: Gerdes 186-196 en 423-424
- 54 *Inspectieverslag 1912*, 17
- 55 *Inspectieverslag 1912*, 15
- 56 Van Deventer (1908) 119 en 122
- 57 J. van Dale, 'Veldwijk's gezinsverpleging' in: *Psychiatrische en Neurologische Bladen* (1901) 189-194, hier 192. Zie ook: J. van Dale, J. van Deventer en W. Vos, *Over gezinsverpleging van krankzinnigen* (Amsterdam 1902) 50-60
- 58 J. van Dale, 'Bijdrage tot de casuïstiek der gezinsverpleging' in: Van Dale e.a. (1902) 50-60, hier 59. Zie voor een ander voorbeeld van een idioot in gezinsverpleging ook: W. Vos, 'Resultaten der gezinsverpleging te Grave' in: Van Dale e.a. (1902) 61-66, hier 61
- 59 *Als een herder* 74; *Olie en wijn* 85; Th. Jak, *Huizen van barmhartigheid. Zorg voor zwakzinnigen in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw, met bijzondere aandacht voor 's Heeren Loo* (Ver. 's Heeren Loo, Amersfoort 1993) 194; F. Kluit, *Herlevend verleden. Het verhaal van honderd jaar zorg voor verstandelijk gehandicapte mensen op 's Heeren Loo-Loozenoord 1891-1991* (Ver. 's Heeren Loo, Amersfoort 1992) 17; *Inspectieverslag 1897-1899*, 372
- 60 *Inspectieverslag 1912*, bijlage 1; *Inspectieverslag 1936*, 122
- 61 P. van der Esch, *Beileroord 1922-1972. Vijftig jaar gezinsverpleging* (z.pl. 1922) 15
- 62 Zie hoofdstuk 3, noot 46-50
- 63 *Inspectieverslag 1912*, 163-164 en *Inspectieverslag 1932-1936*, 102 en 122; Jak (1988) 73
- 64 *Inspectieverslag 1912*, 153-154
- 65 *Inspectieverslag 1932-1936*, 103
- 66 *Inspectieverslag 1903-1908*, 84-85
- 67 Van Deventer (1916) 99
- 68 Van Deventer (1916) 99
- 69 Van Deventer (1908) 113; Van Deventer (1916) 99
- 70 *Inspectieverslag 1912*, 24
- 71 Schuurmans Stekhoven 2
- 72 *Inspectieverslag 1912*, 32-56; Van Deventer (1916) 133; Vijselaar in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (1983) 663; Huddleston Slater v. Zie over zwakzinnigen op tuchtcholen: Van der Oudsten en Van de Pol 38-39. Zie over zwakzinnigen in oudeliedengestichten: J. Stok, *Gestichtsverpleging van arme, behoeftige oude lieden in Europa* (Rotterdam 1911) met name vi-vii, 153 en 169-170
- 73 Zie hoofdstuk 6, noot 99
- 74 *Inspectieverslag 1903-1908*, 136
- 75 *Inspectieverslag 1912*, 35
- 76 Van Dale e.a. (1902) 7

- 77 Huddleston Slater iii; J. van Deventer, 'Regeling van het toezicht op de geesteszieken buiten krankzinnigen- en idiotengestichten' in: *Psyhiatrische en Neurologische Bladen* (1915) 250-269, hier 261; Van Deventer (1916) 125
- 78 *Inspectieverslag 1903-1908*, 159. Zie ook: *Inspectieverslag 1900-1902*, 44
- 79 *Inspectieverslag 1903-1908*, 179
- 80 *Inspectieverslag 1903-1908*, 167
- 81 *Inspectieverslag 1903-1908*, 172
- 82 Van Deventer (1915) 258-259. Zie over opsluiting van verpleegden in armen- en liefdehuizen ook: *Inspectieverslag 1912*, 11
- 83 Van Deventer (1908) 117
- 84 *Inspectieverslag 1912*, 15
- 85 *Inspectieverslag 1912*, 51
- 86 *Inspectieverslag 1912*, 25
- 87 *Inspectieverslag 1930*, 106-107
- 88 Jak (1988) 22-33; Binneveld (1985) 16-23, 31-34 en 56-62; Kerkhoven 43-45; Vijselaar (1997) 42-52
- 89 Citaat uit 1859 te vinden in: Binneveld (1985) 85
- 90 Citaat uit 1841 te vinden in: Jak (1988) 40
- 91 Citaat uit de 'Voorschriften voor alle bewoners van het gesticht Meerenberg' uit 1855 te vinden in: Vijselaar (1997) 44
- 92 Vijselaar in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (1983) 652. Zie ook: F. Eijsvogel en G. Gubbels, *Het beeld van de krankzinnige* (doctoraalscriptie, Nijmegen 1984) 26
- 93 Citaat uit inspectieverslag 1848 te vinden in: F. Kramer, *Geschiedenis van de zorg voor geesteszieken* (Lochem 1969) 97. Zie ook: Van der Esch, dl.1, 38-40; G. Reintjes, *Zwakzinnigenzorg in historisch perspectief* (doctoraalscriptie, Tilburg 1983) 122
- 94 Zie over de hervormingen van de gestichten: J. Schroeder van der Kolk, 'Schets der volstrekte vereischen van een goed gesticht tot genezing der krankzinnigen, en der wijze van beheer van hetzelfde' (1838), te vinden in: Binneveld (1985) 201-211. Zie ook: Binneveld (1985) 56-62 en 74-102; Jak (1988) 35-69; Van der Esch, dl.1, 29-43; Vijselaar (1997) 22-34
- 95 Citaat uit het jaarverslag van het gesticht te Dordrecht te vinden in: Van de Klippe 27. Zie over dwangmiddelen: Van der Esch, dl.1, 42-45; Schroeder van der Kolk in: Binneveld (1985) 207-298. Zie ook: Binneveld (1985) 86-88
- 96 Citaat van de arts Ramaer (1846) te vinden in: Binneveld, Brinkgreve, Vijselaar e.a. 143
- 97 Gerdes 379-389; Van der Esch, dl.1, 42-43; Jak (1988) 60-67
- 98 Jak (1988) 74
- 99 Binneveld, Brinkgreve, Vijselaar e.a. 17-20; Vijselaar in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (1985) 275-277; Kerkhoven 102 en 106-109; G. Blok, 'Proefmaatschappij in de duinen' in: Vijselaar (1997) 122-150, hier 122-132. Zie over erfelijke belasting, degeneratie, krankzinnigheid en idiotie: hoofdstuk 8, noot 12-14 en 64. Zie over hersenatrofie: Van Deventer (1916) 122
- 100 Vijselaar (1985) 274-277. Zie ook: Van Deventer (1915) 251 en 255
- 101 Citaat uit een brief (14 jan. 1868) van Roodhuijzen-Mees, een vrouw die in 1868 in Meerenberg opgenomen werd, te vinden in: Museum Meerenberg te Santpoort van het voormalig psychiatrisch ziekenhuis Santpoort
- 102 Van der Esch, dl.2, 3; Kramer 103
- 103 Citaat van de Dordrechtse gestichtsarts Roëll (1856) te vinden in: Jak (1988) 81-82
- 104 Jak (1988) 53
- 105 Jak (1988) 58
- 106 Jak (1988) 70; Gerdes 326
- 107 Jak (1988) 94-99

- 108 Jak (1988) 98-99; Van Deventer (1916) 110-115; Van der Esch, dl.3, 41-42
- 109 Van Deventer (1916) 101 en 111. Zie ook: Jak (1988) 74
- 110 Jak (1988) 77-78
- 111 C. van Persijn, *Verslag betreffende het gesticht Meerenberg over het jaar 1882* (Haarlem 1883) 107. Zie ook: Jak (1988) 82
- 112 Jak (1988) 77 en 79
- 113 C. van Persijn, 'Een bijdrage tot de geschiedenis van de invoering van het No-restraint in Meerenberg' in: *Psychiatrische en Neurologische Bladen* (1899) 313-321, hier 316. Zie ook: Jak (1988) 82
- 114 Jak (1988) 75-79
- 115 *Inspectieverslag 1900-1902*, 212; Van Deventer (1916) 128
- 116 C. van Persijn, *Verslag betreffende het gesticht Meerenberg over het jaar 1881* (Haarlem 1882) 57. Zie ook: Jak (1988) 77
- 117 Jak (1988) 80
- 118 Van der Esch, dl.1, 81; Vijselaar (1982) 46; Binneveld (1985) 135; *Inspectieverslag 1932-1936*, 119
- 119 Binneveld (1985) 130
- 120 Binneveld (1985) 143
- 121 Jak (1988) 84
- 122 Jak (1988) 83; Vijselaar (1997) 71-73
- 123 Kerkhoven 76; Van de Klippe 22-29
- 124 Citaat uit 1875 te vinden in: Jak (1988) 84; Gerdes 393
- 125 C. van Persijn, *Verslag betreffende het gesticht Meerenberg over het jaar 1884* (Haarlem 1885) 78-79. Zie ook: Jak (1988) 85
- 126 Jak (1988) 85
- 127 Jak (1988) 77 en 85-87
- 128 Zie over Padua: Van der Esch, dl.2, 99. Zie over Voorgeest: N. Rooymans-Dönszelmann, *Voorheen Voorgeest. Het verhaal van 70 jaar zwakzinnigenzorg in 'Voorgeest' van 1912 tot 1982* (Krommenie 1982)
- 129 T. Kingma, *Zorg voor geestelijk gehandicapten. Ontwikkelingen in hulpverlening en voorzieningen* (Alphen aan den Rijn 1980) 201. Zie ook: Van der Esch, dl.3, 5-6 en 52-65
- 130 M. Haveman, 'Oligofrenen in psychiatrische ziekenhuizen' in: *Nederlands Tijdschrift voor Psychiatrie* (sept. 1980) 552-562, hier 553
- 131 Citaat uit inspectieverslag 1875-1877 te vinden in: Van der Esch, dl.3, 44
- 132 Van der Pol en Den Oudsten 37
- 133 Slater 212-214; Van der Pol en Den Oudsten 37
- 134 *Geschiedt tussen de anderen*, verhalenbundel met historische bijlage 'Schreuder', uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van De Schreuderhuizen (Schreuderhuizen, Arnhem 1996) hier: historische bijlage 'Schreuder' 40-48
- 135 *75 jaar Groot-Emaus*, jubileumnummer van de *Emausganger* (nr.10 1982) 31
- 136 Querido (1939) 101-107, bijlage met tekst wetswijziging 1904, hier tweede hoofdstuk, artikel 7; *Inspectieverslag 1903-1908*, 2-8
- 137 *Inspectieverslag 1936*, 96
- 138 *Inspectieverslag 1915-1929*, dl.1, 38-40; Van der Esch, dl. 3, 74-75; J. Legemaate, *De rechtspositie van vrijwillig opgenomen psychiatrische patiënten* (proefschrift, Gouda 1991) 44-48; Van de Klippe 37-39
- 139 Van der Esch, dl.3, 55 en 64
- 140 *Olie en wijn* 7
- 141 *Als een herder* 44-45
- 142 Jak (1993) 189 en 193. Zie over medisch-pedagogische traditie van de zwakzinnigenzorg ook: Weijers en Tonkens, ongepubliceerde lezing (1996)

- 143 *Olie en wijn* 49-50
- 144 Jak (1993) 191; *Olie en wijn* 37 en 93
- 145 Jak (1993) 190-198
- 146 *Als een herder* 72-73; Jak (1993) 200-201
- 147 *Als een herder* 77; Kluit (1992) 15-16 en 23-24
- 148 *Olie en wijn* 53
- 149 Jak (1993) 214
- 150 *Als een herder* 77-78; *Olie en wijn* 76-82; Kluit (1992) 23-24; Jak (1993) 213-251
- 151 F. Kluit, ongepubliceerde lezing, gehouden voor de NcGv-Studiegroep Geschiedenis Zwakzinnigenzorg te Utrecht d.d. 3 maart 1993; Jak (1993) 189
- 152 *Als een herder* 73; Kluit (1992) 25
- 153 *Olie en wijn* 93-96. Zie ook: Jak (1993) 199
- 154 Kluit (1992) 75
- 155 Kluit (1992) 70
- 156 Blok (1997) 132-150
- 157 *Als een herder* 83-85, 148 en 169
- 158 Kluit (1992) 77
- 159 Kluit (1992) 114
- 160 *Als een herder* 165-168; Kluit (1992) 70, 94 en 98
- 161 *Als een herder* 72-73
- 162 Jak (1993) 193 en 199
- 163 *Olie en wijn* 66
- 164 Kluit (1992) 72
- 165 Kluit, ongepubliceerde lezing (1993)
- 166 *Inspectieverslag 1897-1899*, 372; *Als een herder* 76; Kluit (1992) 22-23; Jak (1993) 196-198
- 167 Kluit (1992) 105; Jak (1993) 197
- 168 S. Westera, 'Hennie Voogd: zestig jaren vol herinneringen' in: *De Poort. Contactblad van 's Heeren Loo-Lozenoord* (april 1991) 21-22
- 169 Jak (1993) 202-203
- 170 *Olie en wijn* 84-85. Zie ook: Jak (1993) 235
- 171 Zie over Groot-Emaus: elders in dit hoofdstuk. Zie over Lozenoord: Jak (1993) 235-239
- 172 Van der Esch, dl.3, 54
- 173 Citaat uit *De Zeeuwse Kerkbode* (1989) te vinden in: *Gedenknummer*, uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Johannes-stichting, van *De Barmhartigheid*, maandblad van de Johannes-stichting te Nieuwveen (Z.H.) en te Huis ter Heide (juli 1937) 12. Zie over de geschiedenis van de Johannes-stichting ook: A. Hakker, *Vereniging Johannes Stichting 1887-1990. Meer dan een eeuw christelijke zorgverlening* (Utrecht 1997)
- 174 A. Hakker, 'De Vereniging Johannes-Stichting, van zorg voor zwakken naar zwakzinnigenzorg' in: Vijselaar (1993) 73-86, hier 75-76
- 175 Hakker (1993) 77
- 176 Hakker (1993) 84-85; *Gedenknummer* 12
- 177 Van der Esch, dl.3, 55
- 178 *Vereniging Johannes Stichting. Informatieboekje ter gelegenheid van het 100-jarig jubileum van de Vereniging Johannes Stichting* (Woerden 1989) 8
- 179 *Inspectieverslag 1931*, 92-93
- 180 *Vereniging Johannes Stichting* 6
- 181 Hakker (1993) 78-80
- 182 *Gedenknummer* 22-23
- 183 *Gedenknummer* 22-24
- 184 Gebaseerd op uitspraken van een vrouw die sinds de jaren dertig in het tehuis van de Jo-

- hannes-stichting te Huis ter Heide woont. Zie hiervoor: A. Venema, *Ingericht*, een video over de levensgeschiedenis van twee bewoners van de Sterrenberg, een zwakzinnigeninrichting van de Johannes-stichting (video uit 1986, in bezit van Stichting De Sterrenberg te Soesterheide)
- 185 Hakker (1993) 85-86; *Vereeniging Johannes Stichting* 8-9
- 186 Zie ook: A. Klijn, *Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg 1879-1952* (Hilversum 1995) 31-40; A. Klijn, 'Zwakzinnigenzorg in Limburg' in: Vijselaar (1993) 87-111, hier 111
- 187 Klijn (1995) 17, 36-38, 47-53 en 80-81
- 188 Klijn (1995) 42-47
- 189 Klijn (1995) 43 en 55
- 190 Klijn (1995) 60; *Inspectieverslag 1912*, 55
- 191 Klijn (1995) 79, 83, 90-91, 104-106, 133 en 220-225
- 192 Klijn (1995) 104, 108, 144 en 179
- 193 Klijn (1995) 144-145, 149, 160 en 198-200
- 194 Klijn (1995) 38, 110-116, 119-132 en 195-200
- 195 Klijn (1995) 113. Zie ook: Klijn (1995) 215
- 196 Klijn (1995) 117-119 en 201-202
- 197 Klijn (1995) 231
- 198 Klijn (1995) 114, 178 en 228-231
- 199 Klijn (1995) 108
- 200 Zie over deze internaten de volgende gedenkboeken: *75 jaar Groot-Emaus*; H. Moerman, *Vijftig jaar J.P. Heyestichting te Oosterbeek* (Oosterbeek 1961); *Huize de la Salle 25 jaar* (Boxtel 1948). Zie over internaten ook: Van der Pol en Den Oudsten 29-33
- 201 *Huize de la Salle* 44
- 202 Moerman 58; G. Vos, P. Schreuder en D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen*, uitgegeven door De Vereeniging van onderwijzers en artsen (Den Haag 1929) 91
- 203 Moerman 70 en 67
- 204 Jak (1993) 231-232; *75 jaar Groot-Emaus* 45; *Olie en wijn* 102-103; *Huize de la Salle* 29 en 32-33
- 205 Moerman 25 en 33; *Huize de la Salle* 53; Jak 232
- 206 *Olie en wijn* 107
- 207 Moerman 29
- 208 *Huize de la Salle* 55
- 209 Jak (1993) 233
- 210 *Olie en wijn* 105; *75 jaar Groot-Emaus* 33 en 37; *Huize de la Salle* 33, 46 en 54-55
- 211 *Olie en wijn* 107
- 212 *Huize de la Salle* 50-53
- 213 Jak (1993) 233-234; *75 jaar Groot-Emaus* 31
- 214 Moerman 61
- 215 Moerman 70 en 95
- 216 Moerman 64-67
- 217 *Huize de la Salle* 79
- 218 Jak (1993) 232-233
- 219 Moerman 59-61 en 70
- 220 *Huize de la Salle* 47
- 221 Moerman 55 en 38
- 222 *Olie en wijn* 104; Schreuder e.a. (red.) 92-93
- 223 Moerman 65-68 en 74. Zie over begeleide kamerbewoning voor oudere pupillen: *Geschiedt tussen de anderen*, historische bijlage 'Schreuder' 42

- 224 Citaat Jüch (1931) te vinden in: *Olie en wijn* 110
- 225 Citaten Jüch uit jaarverslag 1927 te vinden in: *Als een herder* 149
- 226 *Zolang er mensen zijn*. Dr. Mr. Willem van den Bergh-stichting 1924-1974 (Noordwijk 1974) 11-12
- 227 Citaat Jüch te vinden in: *Olie en wijn* 111-112
- 228 *De Dr. Mr. Willem van den Bergh-Stichting te Noordwijk-Binnen 1924-1949* (Noordwijk 1949) 19-23
- 229 *Zolang er mensen zijn* 13
- 230 *De Dr. Mr. Willem van den Bergh-Stichting* 11-15; *Zolang er mensen zijn* 13; *Als een herder* 155-159
- 231 Citaat Jüch uit jaarverslag 1933 te vinden in: *Als een herder* 172; *Zolang er mensen zijn* 13
- 232 *Als een herder* 166 en 172-173; *Zolang er mensen zijn* 14; *Olie en wijn* 113
- 233 Gebaseerd op gegevens uit: *Olie en wijn* 104; *75 jaar Groot-Emaus* 31
- 234 Kluit (1992) 205 en 221
- 235 Kluit, ongepubliceerde lezing (1993)
- 236 J. van Galen, *Ik ben toch wel lief, mama* (Utrecht 1994)
- 237 Inspectie voor de gezondheidszorg, *Zorg onder beperking* (Min. van vws, Rijswijk 1996) 31-39
- 238 Zie over motieven voor de plaatsing van zwakzinnigen in een inrichting: Jak (1993) 187-195 en 237; Klijn (1995) 69-78 en 159-200
- 239 Zie voor opgave en nadere gegevens van de genoemde instellingen: Van der Esch, dl.3, 5-6 en 43-65; Gorter 63-65; Slater xxxviii-xxxvii; Van der Oudsten en Van de Pol 26-40; Schreuder e.a. (red.) 241-249; Nederlandse Vereeniging voor Geestelijke Volksgezondheid, *Gids betreffende de geestelijke volksgezondheid* (Amsterdam 1936) 144-154; 'Alfabetische lijst' in: *Tijdschrift voor Zwakzinnigenzorg* (1914) 89-108; *Pais*, maandblad uitgegeven door de Nederlandsche Vereeniging van schoolartsen, de Vereeniging van onderwijzers en artsen werkzaam aan inrichtingen voor onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen, en de Vereeniging van spraakleraren (1917-1919); *Rapport van de commissie van voorbereiding voor de behartiging der belangen van zenuw- en zielszieken en het misdeelde kind* (Witte Kruis, Bussum 1930)

8 De uitdijende naastenliefde van de eugenetica

Gedicht: A. Pollmann, ongepubliceerd gedicht (1992).

Voor het gedeelte van dit hoofdstuk dat de eugenetica in de Verenigde Staten behandelt, fungeerden de boeken van Scheerenberger, Rosen e.a. en Trent als bron en wegwijzer naar oorspronkelijke publicaties van eugenetici. Voor de geschiedenis van het eugenetisch gedachtegoed in Nederland vormde Noordmans proefschrift *Om de kwaliteit van het nageslacht* een belangrijke eerste kennismaking. Terwijl Noordman zich richt op een historisch overzicht van de Nederlandse eugenetica in al haar facetten, heb ik van zijn bronverwijzingen gebruik gemaakt om de opvattingen van eugenetici over zwakzinnigen verder uit te diepen. Voor de beschrijving van de massale 'euthanasie-programma's' die in nazi-Duitsland plaatsvonden in inrichtingen voor krankzinnigen en zwakzinnigen, heb ik veel gegevens ontleend aan Menges, Lifton, Müller-Hill en vooral aan de door Vanja en Winter geredigeerde catalogi bij een expositie in Kassel (1991) over dit onderwerp.

- 1 E. Séguin, *Traitement moral, hygiène et éducation des idiots et des autres enfants arriérés* (Parijs 1846) 183
- 2 Citaat Galton (1883) te vinden in: L. Kanner, *Geschiedenis van de zwakzinnigenzorg en het zwakzinnigenonderzoek* (Lochem 1976) 100
- 3 J. Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950* (Nijmegen 1989) 21-23; H. Schellekens en R. Visser, *De genetische manipulatie* (Amsterdam 1987) 18-23
- 4 Scheerenberger 154-156; Kanner (1976) 105-106

- 5 J. van der Spek, 'Erfelijkheid en rashygiëne', dl.2 in: *Leven en werken* (1935) 303-313, hier 308
- 6 F. Schrijver, 'Overzicht van de ontwikkeling der eugenesie in Duitschland', dl.2 in: *Erfelijkheid bij de Mens* (1936) 175-188, hier 175
- 7 Zie noot 202
- 8 Plato, *Politeia*, dl.1, boek 5, par.459A-E en 460C (Grieks-Engelse uitgave van Loeb Classical Library, Londen 1969) 458-459 en 462-463. Zie over Plato ook: E. Mortier, 'Bij wijze van epiloog: over de maat van de mensheid' in: P. Allegaert, A. Caillou en E. Mortier (red.), *Doodgezwegen. Experimenten en moord op krankzinnigen en andere 'onwaardigen' in nazi-Duitsland* (Museum Dr. Guislain, Gent 1995) 95-111, hier 95
- 9 Zie hoofdstuk 1, noot 55
- 10 B. Morel, *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine* (1857); C. Darwin, *On the origin of species* (1859)
- 11 Zie hoofdstuk 6, noot 109-117
- 12 D. Pick, *Faces of degeneration* (Cambridge 1989) 45-48
- 13 Pick 47. Zie over (oorzaken) cretinisme ook: hoofdstuk 6, noot 111
- 14 Pick 44-56; C. Quérel en J. Postel (red.), *Nouvelle histoire de la psychiatrie* (Toulouse 1983) 351-356; I. Dowbiggin, *Inheriting madness* (Berkeley 1991), met name hoofdstuk 6 'Hereditairisme' 116-144; R. Huertas, 'Madness and degeneration', met name dl.1 'From "fallen angel" to mentally ill' in: *History of Psychiatry* (sept. 1993) 391-411, hier 392-401; R. Nye, *Crime, madness and politics in modern France* (Princeton 1984), met name 97-171; S. Gelb, 'The beast in man: degenerationisme and mental retardation, 1900-1920' in: *Mental Retardation* (feb. 1995) 1-9; G. Blok, *Hersenverweking. Het psychiatrisch vertoog over dementia paralytica, 1844-1930* (doctoraalscriptie, Amsterdam 1995) 47-53
- 15 Citaat Morel te vinden in: Dowbiggin 136. Zie verder: Dowbiggin 125-143; Nye 141-145; Huertas 401-411
- 16 Schellekens en Visser 16-18
- 17 Noordman (1989) 25-26. Zie over sociaal-darwinisme ook: M. Harris, *The rise of anthropological theory*, hoofdstuk 5 'Spencerisme' (Londen 1968) 108-141. Zie over het Duitse sociaal-darwinisme van Haeckel en anderen: Schellekens en Visser 56-61
- 18 Blok (1995) 48. Zie ook: noot 62-67 en 81-82
- 19 Zie hoofdstuk 6, noot 77-81
- 20 Citaat Down (1866) te vinden in: Gelb 4
- 21 Dowbiggin 140 en 167
- 22 Noordman (1989) 23; Schellekens en Visser 23-24
- 23 M. van Herwerden, *Erfelijkheid bij den mensch en eugenetiek* (Amsterdam 1926) 58-59
- 24 Schellekens en Visser 24-25; Noordman (1989) 23-24
- 25 Noordman (1989) 24-25. Zie over de toepassing van de wetten van Mendel bij stamboomonderzoek: D. Barker, 'The biology of stupidity: genetics, eugenics and mental deficiency in the Inter-War years' in: *British Journal for the History of Science* (1989) 347-375, hier 351-355
- 26 P. Waardenburg, *De biologische achtergrond van aanleg, milieu en opvoeding*, dl.2 'Biologische verschijnselen bij den mensch' (Groningen 1927) 110
- 27 Citaat Christian (1886) te vinden in: Dowbiggin 124
- 28 Zie over Verenigde Staten: Schellekens en Visser 54. Zie over Groot-Brittannië: Barker 359-375. Zie over Nederland: J. Noordman, 'Opvoeding en bevolkingskwaliteit, inleiding bij een eugenetisch document' in: *Comenius* (1986) 453-473, hier 466-467; W. van der Scheer, 'Vraagstukken der sociale psychiatrie en der geestelijke volksgezondheid' dl.1 in: *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* (jan. 1934) 3-12, hier 12. Zie ook: noot 80
- 29 Zie noot 94
- 30 M. Barr, 'Imperative call of our present to our future' (1902) in: M. Rosen, G. Clark en M. Kivitiz, *The history of mental retardation. Collected papers*, dl.2 (Baltimore 1976) 99-105, hier 101

- 31 Zie hoofdstuk 6, noot 98-100
- 32 R. Hollander, 'Euthanasia and mental retardation: suggesting the unthinkable' in: *Mental Retardation* (april 1989) 53-61, hier 56
- 33 J. Trent, *Inventing the feeble mind. A history of mental retardation in the United States* (Berkeley 1994) 166
- 34 Hollander 56-58
- 35 Scheerenberger 109
- 36 Scheerenberger 116-117. Zie over immigratie en zwakzinnigheid ook: Trent (1994) 138-140 en 167-168
- 37 Zie over eugenetica en zwakzinnigheid ook: Trent (1994) hoofdstuk 5 'The menace of the feeble-minded' (1994) 131-183. Zie over sterilisatie: Trent (1994) 184-202
- 38 Citaat Fernald (1909) te vinden in: Gelb 374
- 39 H. Goddard, 'What it means' (1914) in: Rosen e.a, dl.2, 185-195, hier 188 en 190
- 40 Citaten Goddard (1912) te vinden in: Scheerenberger 149-151. Zie over Goddards Kallikak-studie ook: Trent (1994) 160, 163-165 en 177. Zie ook: H. Goddard, *The Kallikak family. A study in the heredity of feeble-mindedness* (New York 1912). Zie voor een afbeelding van de familie Kallikak: B. Winter (red.), *Verlegt nach Hadamar. Die Geschichte einer NS-'Euthanasie'-Anstalt* (catalogus bij een expositie van het Landeswohlfahrtsverband Hessen, Kassel 1991) 39
- 41 Citaat Goddard (1912) te vinden in: Rosen e.a. dl.2, 195
- 42 Citaat Goddard (1912) te vinden in: Scheerenberger 150
- 43 Schellekens en Visser 46
- 44 Scheerenberger 154-155; Schellekens en Visser 49-51
- 45 Zie hierover: Hollander. Zie ook: noot 52
- 46 Scheerenberger 159
- 47 Scheerenberger 158; Rosen e.a. dl.1 (inleiding) xx
- 48 Zie hoofdstuk 6, noot 95
- 49 Scheerenberger 164
- 50 Schellekens en Visser 54-55; Rosen e.a. dl.1 (inleiding) xxi en Rosen e.a. dl.2, 146. Zie ook: D. Thom, 'Mental retardation, social section', dl.2 in: G. Berrios en R. Porter, *A history of clinical psychiatry* (Londen 1995) 251-258, hier 255
- 51 R. Lifton, *Nazi-dokters. De psychologie van de rassenmoord in het Derde Rijk* (1e druk 1986, Utrecht 1987) 24, noot 7
- 52 F. Kennedy, 'The problem of social control of the congenital defective' in: *American Journal of Psychiatry* (juli 1942) 13-16; Editorial comment, 'Euthanasia' in: *American Journal of Psychiatry* (juli 1942) 141-143. Zie ook: W. Wolfensberger, 'The extermination of handicapped people in World War II Germany' in: *Mental Retardation* (feb. 1981) 1-7, hier 2; Hollander 53
- 53 Noordman (1989) 21-23; Schellekens en Visser 18-23
- 54 A. Zaat, *Hoe zwakzinnigen de ondergang van een wereldrijk veroorzaakten* (doctoraalscriptie, Amsterdam 1984) 26; Schellekens en Visser 25-36
- 55 Barker 347-349; Zaat 36-42. Zie over deze wet ook: M. Jackson, 'Institutional provision for the feeble-minded in Edwardian England' in: A. Digby en D. Wright (red.), *From idiocy to mental deficiency. Historical perspectives on people with learning disabilities* (Londen 1996) 161-183, hier 168 en 174; M. Thomson, 'Family, community and state, the micro-politics of mental deficiency' in: Digby en Wright (red.) 207-230, hier 207-215
- 56 J. Elias, 'The deficiency act' in: *Pais*, maandblad uitgegeven door de Nederlandsche Vereniging van schoolartsen, de Vereniging van onderwijzers en artsen werkzaam aan inrichting voor onderwijs aan achterlijke en zenuwzwakke kinderen, en de Vereniging van spraakleraren (jan. 1917) 30; Zaat 37. Zie ook: P. Cox, 'Girls, deficiency and delinquency' in: Wright en Digby (red.) 184-206
- 57 E. de Vries, 'De grenzen voor opname in het zwakzinnigengesticht' in: *Pais* (aug. 1918) 113-122, hier 120

- 58 Van Herwerden 381-383; A. van Voorthuijsen, 'Zwakzinnigenzorg in Denemarken' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs*, dl.1-2 (1936) 57-63 en 76-84; *Verslag Staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (Den Haag 1938) 59; Noordman (1989) 178-181; Schellekens en Visser 84; A. Dercksen en L. Verplancke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970* (Meppel 1987) 59
- 59 L. Dooren, 'Overzicht van de sterilisatie-wetgeving in Europa' in: *Erfelijkheid bij de Mens* (1936) 189-192; A. van Voorthuijsen, 'Zwakzinnigenzorg in Denemarken' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1936) 76-77; Noordman (1989) 199
- 60 Zie diverse nieuwsbladen van eind augustus, begin september 1997
- 61 Noordman (1989) 256
- 62 Citaat Koster (1893) te vinden in: L. Mommers, *Over de 'aangeboren inferioriteit' van de krankzinnige, de degeneratietheorie in de theorie en praktijk van de Nederlandse psychiatrie 1880-1920* (doctoraalscriptie, Nijmegen 1990) 31
- 63 S. Steinmetz, 'Eugenese als ideaal en wetenschap' in: J. Lotsy e.a., *De toekomst der maatschappij* (Amsterdam 1917) 119-149, hier 124
- 64 Zie hoofdstuk 7, noot 126
- 65 *Olie en wijn. Gedenkschrift van de Vereniging tot opvoeding en verpleging van idioten en achterlijke kinderen 1891-1931* (Kampen 1931) 74-75; Blok (1995) 81-83; Mommers 23-71
- 66 Noordman (1989) 29-31 en 37-48
- 67 Noordman (1989) 45
- 68 Citaat Herderschêe (1915) te vinden in: Noordman (1989) 89. Zie ook: Blok (1995) 52
- 69 Noordman (1989) 41 en 160-161
- 70 Noordman (1989) 75-76; Van Herwerden 364-365
- 71 Citaat Steinmetz (1910) te vinden in: Noordman (1989) 76
- 72 Steinmetz (1917) 147
- 73 Van Herwerden 364
- 74 Noordman (1989) 256
- 75 Noordman (1989) 99-102 en 125
- 76 Zie over 'onmaatschappelijkheidsbestrijding': Dercksen en Verplancke. Zie ook: J. Noordman, 'Eugenetica en geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1930-1960' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (dec. 1990) 1267-1281, hier 1273
- 77 L. Brants en A. van Gennep, *50 jaar tegendraads. Een historische schets van het werk van de Willem Schrikkerstichting* (Schrikkerstichting, Amsterdam 1992) 21-23
- 78 M. Sark-Schim van der Loeff, 'Het voortwoekeren van geestelijke onvolwaardigheid' in: *Erfelijkheid bij de Mens* (1936) 206-213
- 79 L. de Goei, 'Geestelijke volksgezondheid' in: G. Hutschemaekers, C. Hosman en P. van Lieshout, *Geestelijke Volksgezondheid. Geschiedenis van het denken en stand van zaken* (Houten 1997) 5-14, hier 8; Noordman (1989) 177 (noot 4) en 255-256
- 80 De Goei (1997) 7-12
- 81 Citaat Van Herwerden (1930) te vinden in: Dercksen en Verplancke 60
- 82 A. van Voorthuijsen, 'Geestelijke volksgezondheid' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1932) 2-12, hier 7
- 83 D. Herderschêe, *De geestelijke volksgezondheid en het vraagstuk der zwakzinnigheid* (Amsterdam 1947) 134
- 84 Noordman (1986) 453-457
- 85 Citaat Luning Prak (1937) te vinden in: Noordman (1989) 250
- 86 Steinmetz (1917) 127
- 87 J. Lotsy, 'De geschiedenis en de huidige stand van het erfelijkheidsvraagstuk' in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1916) 296-316, hier 297-298 en 308-309; Noordman (1989) 61-63

- 88 Van der Spek 310-313. Zie ook: Noordman (1989) 258
- 89 C. Wijnaendts Francken, 'Toepassingen van eugenetiek' in: *Mens en Maatschappij* (1927) 25-34, hier 26; Noordman (1989) 258; Noordman (1990) 1279
- 90 Lotsy (1916) 308
- 91 Wijnaendts Francken 30
- 92 J. Schulte, *Erfelijkheid en eugenetiek*, dl.2 'Erfelijkheid bij den mensch en toepassing der erfelijkheidsleer' (Haarlem 1939) 589; Schellekens en Visser 89. Zie ook: Noordman (1989) 255
- 93 Citaat Jacobs (1924) te vinden in: Noordman (1989) 153
- 94 Noordman (1989) 82-84 en 175
- 95 J. van Schouwenburg, 'Overzicht van het probleem der geestelijke minderwaardigheid' in: *Erfelijkheid bij de Mens* (1935) 68-78, hier 69-73
- 96 D. Herderschêe, *Achterlijke kinderen* (dl.1 van de serie 'Afwijkende kinderen' onder redactie van E. Carp (Den Haag 1947)) 12-13; Herderschêe, *Geestelijke volksgezondheid* 73
- 97 Citaat Koenen (1933) te vinden in: A. Klijn, *Tussen caritas en psychiatrie, lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg 1879-1952* (Hilversum 1995) 148
- 98 A. Schreuder, 'Achterlijke kinderen' in: C. Zernike (red.), *Paedagogisch woordenboek* (Groningen 1904) 35-87, hier 79
- 99 Van Schouwenburg, 'Overzicht' 76. Zie ook: Herderschêe, *Geestelijke volksgezondheid* 138
- 100 Zaat 8
- 101 Schreuder 42
- 102 Citaat Hebb te vinden in: collegeboek van de Faculteit der Algemene Wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Limburg (1991) 38
- 103 G. van Gemert, W. Noorda (red.), *Leerboek zwakzinnigenzorg* (1e druk 1985, herziene druk Assen 1988) 12 en 26-27; G. ten Horn en P. van Lieshout, 'Inleiding' in: G. ten Horn (red.), *Handboek Mogelijkheden, vraaggerichte zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*, Inl. (Utrecht 1997) 1-13, hier 10; A. Thapar, I. Gootesman e.a., 'The genetics of mental retardation' in: *British Journal of Psychiatry* (1994) 747-758, hier 747
- 104 A. Dupont, 'Medische dienst' in: *Olie en wijn* 74-76, hier 74
- 105 Van Schouwenburg, 'Overzicht' 69. Zie over de erfelijkheidsfactor bij idiotie ook: E. Kraepelin, *Psychiatrie, ein Lehrbuch für Studierende und Aerzte*, vol.4, dl.3 (1e druk 1893; 8e herziene druk Leipzig 1915) 2310-2311
- 106 Herderschêe, *Achterlijke kinderen* 71-73 en 90-114 (citaat te vinden op pagina 105). Zie ook: Herderschêe, *Geestelijke volksgezondheid* 108-113
- 107 Herderschêe, *Geestelijke volksgezondheid* 83
- 108 Herderschêe, *Geestelijke volksgezondheid* 108. Zie over Querido en Zeeburgerdorp ook: Dercksen en Verplancke 61-62
- 109 Herderschêe, *Achterlijke kinderen* 116; Herderschêe, *Geestelijke volksgezondheid* 108-131, met name 125 en 131. Zie over zwakzinnigheid en pauperisme ook: A. van Voorthuisen, 'Geestelijke volksgezondheid' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1932) 2-16, hier 14-15
- 110 Zie over 'innig' verband tussen schedelomvang en intelligentie: P. Waardenburg, dl.1 'Algemeene biologische feiten en begrippen' (1927) 37. Zie over erfelijkheid van intelligentie: Waardenburg, dl.2 (1927) 100-102. Zie ook: J. Honing, *Erfelijkheid en samenleving* (Wageningen 1934) 6-7
- 111 F. Visser, 'Onderzoek naar gehuwde zwakzinnigen in de gemeente Utrecht' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1936) 118-123. Zie voor kritiek op Vissers onderzoek: J. Sanders, 'Onderzoek naar gehuwde zwakzinnigen in de gemeente Utrecht' (met bijschrift van Visser) in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1936) 202-207; Noordman (1989) 83-84
- 112 Honing 11-12; Van Schouwenburg, 'Overzicht' 73-74
- 113 Van Schouwenburg, 'Overzicht' 75

- 114 Noordman (1989) 82-84; Van Schouwenburg, 'Overzicht' 75; Van Herwerden 376-377. Zie over buitenlandse cijfers: Barker 349; Scheerenberger 149
- 115 J. van Schouwenburg, 'Zwakzinnigheid en sterilisatie' in: *Erfelijkheid bij de Mens* (1935) 137-148, hier 141
- 116 Van Schouwenburg, 'Overzicht' 78
- 117 Herderschêe, *Achterlijke kinderen* 116
- 118 Noordman (1989) 260-266; Noordman (1990) 1269 en 1279. Zie over verschillen tussen Britse en Nederlandse eugenetica: M. Traudes en M. Verhage, 'De toekomst der maatschappij', een literatuurstudie over de eugenetische beweging aan het begin van deze eeuw in Nederland (doctoraalscriptie, Amsterdam 1984) 2; Zaat 47-54
- 119 Citaat Van Herwerden (1924) te vinden in: 'Berichten' in *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* (juni 1924) 2677-2679, hier 2678; Noordman (1989) 264
- 120 Noordman (1989) 149-150
- 121 Van der Spek 311
- 122 Noordman (1989) 241-243
- 123 Wijnaendts Francken 28
- 124 Schellekens en Visser 80; Noordman (1989) 160-169
- 125 Noordman (1989) 169-177. Zie ook: H. Veth, 'Huwelijken van zwakzinnigen' in: *Tijdschrift voor Armoeden, Maatschappelijke hulp en Kinderbescherming* (1939) 4-6
- 126 Citaat Schrijver (1939) te vinden in: Noordman (1989) 171
- 127 *Inspectieverslag 1932-1936* (Den Haag 1938) 104-105
- 128 Klijn (1995) 161
- 129 A. de Graaf, *Gestichten voor zwakzinnigen* (Utrecht 1909) 20
- 130 Noordman (1989) 177-182
- 131 Van Schouwenburg, 'Overzicht' 77
- 132 Klijn (1995) 170 en 172
- 133 Zie met name Klijn (1995) 147-149, 167-173, 199 en 219
- 134 F. Kortlang, 'Idiotenverzorging' in: *Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming* (1908) 297-299, hier 299
- 135 Citaat Pameijer (1945) te vinden in: Klijn (1995) 199
- 136 Noordman (1989) 180
- 137 Van Schouwenburg, 'Overzicht' 75
- 138 Zie hoofdstuk 7, noot 195
- 139 Noordman (1989) 198-215; Noordman (1990) 1272; Van der Scheer 12. Zie over Van der Scheer ook: Noordman (1989) 105
- 140 Noordman (1989) 131
- 141 Honing 13
- 142 Schrijver 182; Noordman (1989) 199
- 143 Schrijver 183-184 en 188
- 144 Citaat van een arts tijdens de Neurenberg-processen, te vinden in: C. Bernadac, *Verdoemde dokters* (1e druk 1967, Ned. druk Baarn 1969) 142
- 145 A. Hitler, *Mein Kampf*, dl.2 (1e druk 1927, München 1930) 403-404
- 146 Citaat Himmler (1942) te vinden in: K. Nowak, 'Euthanasie' und Sterilisierung im 'Dritten Reich' (Göttingen 1978) 36
- 147 Schrijver 175
- 148 Citaat Schrijver (1939) te vinden in: Noordman (1989) 132
- 149 Schrijver 175-178
- 150 J. van Schouwenburg, 'Overzicht van de ontwikkeling der eugenese in Duitsland' in: *Erfelijkheid bij de Mens* (1935) 301-311, hier 301
- 151 Citaat Ploetz (1895) te vinden in: Nowak 22

- 152 B. Müller-Hill, *Tödliche Wissenschaft. Die Aussonderung von Juden, Zigeunern und Geisteskranken 1933-1945* (Hamburg 1984) 34
- 153 Citaat Fischer (1943) te vinden in: Müller-Hill 64
- 154 E. Bauer, E. Fischer en F. Lenz, *Menschliche Erblichkeits-lehre und Rassenhygiene* (München 1921)
- 155 C. Vanja (red.), *Euthanasie in Hadamar. Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik in Hessischen Anstalten* (catalogus bij een expositie van het Landeswohlfahrtsverband Hessen, Kassel 1991) 203-204
- 156 Motto bij de eerste druk van *Mein Kampf* te vinden in: Winter (red.) 36
- 157 Hitler, dl.1 (1930) 145 en 279-280
- 158 Nowak 74. Zie voor een grafische weergave van deze cijfers: Winter (red.) 41; Allegaert e.a. 42
- 159 Nowak 63
- 160 Citaat uit *Nassauer Volksblatt* (1939) te vinden in: Vanja (red.) 207
- 161 Hitler, dl.1, 279-280
- 162 Zie voor een kort overzicht hiervan; J. Menges, 'De "euthanasie-acties" van de nazi's' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (april 1979) 271-288; M. Cramer, 'De Duitse psychiatrie en het Derde Rijk' in: *Tijdschrift voor Psychiatrie* (jan. 1985) 1-7; Wolfensberger (1981) 1-6; Lifton 64-109. Zie ook: M. Burleigh, *Death and deliverance. 'Euthanasia' in Germany 1900-1945* (Cambridge 1994)
- 163 Vanja (red.) 69-77; M. Hühn, 'Psychiatrie tijdens het nationaal-socialisme' in: Allegaert e.a. 7-27, hier 10-17; Müller-Hill 32-37; Nowak 64-68 en 91-106; Lifton 22-46
- 164 Bernadac 136
- 165 Schellekens en Visser 56-57
- 166 K. Binding en A. Hoche, *Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens* (1e druk 1920, Leipzig 1922) dl.1, 29-41 en dl.2, 53-59. Zie over dit geschrift ook: K. Hafner en R. Winau, 'Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens' in: *Medizinhistorisches Journal* (1974) 227-255
- 167 Citaat Hitler (1935) te vinden in: Lifton 51; Vanja (red.) 22 en 59
- 168 Winter (red.) 32 en 56
- 169 Müller-Hill 42
- 170 Vanja (red.) 22
- 171 Vanja (red.) 22 en 59
- 172 Allegaert e.a. 29-32; Winter (red.) 40-41
- 173 Lifton 49; Vanja (red.) 21. Zie ook: afbeeldingen van nazi-propaganda in: Allegaert e.a. 31-32 en 108-109. Zie ook: Menges 279
- 174 Vanja (red.) 145 en 208
- 175 Zie citaat uit *Schwarze Korps. Organ der SS* (maart 1937) te vinden in: Brants en Van Genneep 31
- 176 Citaat te vinden in: Lifton 56; Bernadac 137-138
- 177 Vanja (red.) 22-24 en 145-157; Menges 275; Nowak 77-78; Lifton 46-64
- 178 Winter (red.) 69; Müller-Hill 42-44; Nowak 75-76
- 179 Vanja (red.) 13-51 en 59-69; Nowak 80-84. Zie over 'psychopathen': Müller-Hill 66
- 180 Vanja (red.) 29, 61 en 79
- 181 Zie met name: Vanja (red.) 59-67
- 182 Vanja (red.) 98
- 183 Nowak 83
- 184 Bernadac 140; Winter (red.) 116. Zie ook: Vanja (red.) 35-36
- 185 H. Schmuhl, *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie, von der Verhütung zur Vernichtung 'lebensunwerten' Lebens 1890-1945* (Göttingen 1987) 205
- 186 Winter (red.) 99

- 187 Winter (red.) 115-135, 151-154, 171 en 178
- 188 Citaat Hofmann (onder pseudoniem E. Mann) te vinden in: Schmuhl 124. Zie ook: E. Mann, *Die Erlösung der Menschheit vom Elend* (Weimar 1922) 65
- 189 Lifton 115-19 en 526-527
- 190 Bernadac 142
- 191 Winter (red.) 22 en 155
- 192 Bernadac 141; Vanja (red.) 35-37 en 157-175; Nowak 131-177, met name 161-163
- 193 Müller-Hill 19 en 48; Nowak 85
- 194 Müller-Hill 66-67; Menges 277
- 195 Vanja (red.) 100-103. Zie ook: Winter (red.) 118-126
- 196 E. Klee, *Euthanasie im NS-Staat, die Vernichtung lebensunwerten Lebens* (Frankfurt 1983) 175
- 197 Vanja (red.) 65 en 103-104
- 198 Müller-Hill 102; Bernadac 57
- 199 Müller-Hill 59-64. Zie over homoseksuelen en zigeuners ook: *Meyers encyclopedisches Lexicon* (1971). Zie over asociale ook: Vanja (red.) 82
- 200 Müller-Hill 67-68; Menges 277-278; Vanja (red.) 63 en 82
- 201 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl.6, eerste helft (Den Haag 1975) 319-329; P. van der Esch, *Geschiedenis van het staatsstoezicht op krankzinnigen*, dl.3 (Leidschendam 1980) 24; H. Oosterhof, *Het Apeldoornse Bosch, Joodse psychiatrische inrichting, 1909-1943* (Historisch Museum Marialust, Heerlen 1989) 15-18; M. Langelaan, 'Inrichtingen getroffen door oorlogsgeweld' in: *Mentaal* (mei 1995) 6-9. Zie over de deportatie van 12 zwakzinnigen uit 's Heeren Loo: F. Kluit, *Herlevend verleden, het verhaal van honderd jaar zorg voor verstandelijk gehandicapte mensen op 's Heeren Loo-Lozenoord 1891-1991* (Ver. 's Heeren Loo, Amersfoort 1992) 126. Zie voor de schatting van het aantal van 175 gedeporteerde joodse patiënten uit psychiatrische inrichtingen: G. Blok, "'Situaties welke primitiviteit iedere beschrijving tart...'" in: J. Vijselaar (red.), *Gesticht in de duinen, de geschiedenis van de provinciale psychiatrische ziekenhuizen van Noord-Holland van 1849 tot 1994* (Hilversum 1997) 151-165, hier 164
- 202 Müller-Hill 68; Winter (red.) 24. Zie ook: Allegaert e.a. 22
- 203 Noordman (1990) 1275-1276
- 204 Herderschêe, *Geestelijke volksgezondheid* 133-143
- 205 Noordman (1990) 1276-1278
- 206 F. Wibaut, 'Cultuurhistorische achtergronden van de eugenetiek' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (april 1958) 152-172, hier 156
- 207 Noordman (1989) 252-254
- 208 Wibaut 157
- 209 G. van der Most en J. Fennis, *Dit kind... een confrontatie met ernstige zwakzinnigheid* (Lochem 1966) 46 en 7
- 210 Citaat uit de inleiding van H. Galjaard in: Schellekens en Visser 7-10, hier 9
- 211 H. Galjaard, W. Strubbe en B. van Zijderveld, *Voorkomen is beter dan niet genezen. Voorlichting over erfelijkheid en aangeboren afwijkingen* (1e druk 1974; 4e herziene druk Nijkerk 1983) 149 en 190; Gezondheidsraad, *Genetische screening, advies van een commissie van de Gezondheidsraad* (Den Haag 1994) 55; E. Gerritsen, 'Vooruitzien met een echo' in: *AMC-Magazine* (mei 1996) 4-5, hier 4
- 212 R. Braams, 'Het einde van het Down's syndroom, nieuwe bloedtest voor zwangere vrouwen' in: *VU-magazine* (jan. 1992) 19-25, hier 20
- 213 Gerritsen 5; Th. Elkins en D. Brown, 'Ethische overwegingen en toekomstige ontwikkelingen in de zwangerschapsscreening voor Down's syndroom' in: *Down+update*, bijlage bij *SDS-Nieuwsbrief* van de Stichting Down's Syndrome (dec. 1995) 1-4. Zie ook: Stichting Toekomstscenario's, *Aan de wieg van de toekomst; scenario's voor de zorg rond menselijke voortplanting*

- 1995-2010 (Den Haag 1995); H. ten Have, 'Medical technology assessment and ethics, ambivalent relations' in: *Hastings Center Report* (sept. 1995) 13-19, hier 16
- 214 Citaat Ritsema te vinden in: *NRC Handelsblad* 12 juni 1986. Zie ook: C. van der Weele, 'Genen beter maken, is de medische genetica eugenetisch?' in: *Tijdschrift voor Gezondheid en Politiek* (sept. 1987) 36-43, hier 39
- 215 M. Bot, *Bezwaard bestaan, foto's en verhalen over verstandelijk gehandicapten* (1e druk 1988, Rotterdam 1989) 23. Zie ook: E. Drayer, 'Downs syndroom, één extra chromosoom' in: *Vrij Nederland* (20 maart 1993) 37-44, hier 37
- 216 E. de Graaf en M. de Graaf, 'De toekomst van Down's syndroom' in: *Down+update*, bijlage bij de *SDS-Nieuwsbrief* (dec. 1995) 5-8, hier 8
- 217 B. van Heijningen, 'Hans Reinders: "Praktijk weerspiegelt morele problemen"' in: *Markant* (maart 1996) 12-14, hier 13
- 218 Nawoord van Van Borssum Waalkes in: J. Dankers en A. van der Linden, *Om het geluk van de zwakzinnige, de geschiedenis van Dennendal 1969-1994* (Den Dolder 1994) 125-133, hier 132
- 219 H. Mochel, *Een grensgeval, het mongooltje Bas* (Kampen 1990) 30
- 220 Gezondheidsraad 80
- 221 R. Bijl en P. Koedoot, *Haalbaarheidsstudie scenario-onderzoek 'verstandelijke handicaps'* (NcGv, Utrecht 1994) 15-17
- 222 Zie noot 103
- 223 Zie ook: J. Reinders, *Moeten wij gehandicapt leven voorkomen?* (Ned. Ver. voor Bio-ethiek, Utrecht 1996) 34-43 en 47

9 Eerst op school komt hun gebrek aan het licht

Gedicht: Pollmann 13.

Dit hoofdstuk was in grote lijnen geschreven toen het proefschrift *Zorgenkinderen op school, geschiedenis van het speciaal onderwijs in Nederland 1900-1950* van de historische pedagoge Graas verscheen. Hoewel mijn beschrijving van opkomst, motieven en betekenis van het buitengewoon onderwijs heel andere accenten kent dan die van Graas, leverde haar goed gedocumenteerde boek mij veel bruikbare bronverwijzingen en ook een aantal gegevens, met name op het punt van ontstaan, organisatie en groei van het zwakzinnigenonderwijs. Belangrijke bronnen voor de beschrijving van doelstelling en inhoud van dit onderwijs waren de publicaties van Klootsema en Schreuder, twee bekende pioniers op dit gebied. Verder vormde het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* uit de jaren twintig en dertig een rijke bron aan informatie.

- 1 W. van Liefland, *Geestelijk onder de maat?* (Nijkerk 1961) 18
- 2 R. Bijl en P. Koedoot, *Haalbaarheidsstudie scenario-onderzoek 'verstandelijke handicaps'* (NcGv, Utrecht 994) 15-17
- 3 A. Schreuder, 'Achterlijke kinderen' in: C. Zernike (red.), *Paedagogisch woordenboek* (Groningen 1905) 35-87, hier 42. Zie over A. Schreuder en de Schreuder-onderwijzersfamilie waaruit hij stamde: Schreuder, *Geschiedt tussen de anderen*, verhalenbundel met historische bijlage 'Schreuder', uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van De Schreuderhuizen (Schreuderhuizen, Arnhem 1996) 'Schreuder' 16-37
- 4 J. Klootsema, *Misdeelde kinderen, inleiding tot de paedagogische pathologie en therapie* (Groningen 1904) 29-33; Schreuder 35-36
- 5 Klootsema 80
- 6 T. Weisse, *Betrachtung über geistesschwache Kinder* (Zetz 1820); H. Visser, *Verhandeling over de behandeling van kinderen met zwakke zielsvermogens* (Amsterdam 1821)

- 7 Th. Graas, *Zorgenkinderen op school, geschiedenis van het speciaal onderwijs in Nederland, 1900-1950* (proefschrift, Apeldoorn 1996) 134-136. Zie over Weisse en Visser ook: Th. Jak, *Armen van geest, hoofdstukken uit de geschiedenis van de Nederlandse zwakzinnigenzorg* (proefschrift, Amsterdam 1988) 101-104; C. Bosma, 'Pioniers van het onderwijs aan geestelijk gehandicapte kinderen in de negentiende eeuw' in: J. Vijselaar (red.), *Over idioten en onnozelen, hoofdstukken uit de geschiedenis van de zwakzinnigenzorg in Nederland* (NcGv-congresbundel, Utrecht 1993) 35-59, hier 38-39
- 8 T. Hofkamp, 'Aanvankelijke oefeningen voor doofstommen en kinderen met zwakke zielsvermogens' in: *Nieuw-Nederlandsch Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding* (1855) 73-88, hier 74-76 en 82-83. Zie over Hofkamp ook: Jak (1988) 105-107; Graas 136-138
- 9 Jak (1988) 98 en 108; Bosma 45-47; Graas 31 en 42-43
- 10 I. Weijers, 'De klas, de klankmethode en het ontstaan van de achterblijver' in: *Comenius* (1995) 390-404, hier 402. Zie ook: F. Kingma, *Een belangrijk onderzoek op het didactische gebied* (Utrecht 1861) 7
- 11 Weijers (1995) 390-402; M. Bool en R. Kampman, *De psychiatrisering van kinderen* (doctoraal-scriptie, Utrecht 1982) 24-25
- 12 *Verslag Staatscommissie inzake onvolwaardige arbeidskrachten* (Den Haag 1938) 239
- 13 Zie over 's Heeren Loo: hoofdstuk 7, noot 140-169. Zie over Van Koetsvelds internaat: hoofdstuk 6, noot 19-173
- 14 Zie over de bijklas in Rotterdam: Bosma 47-51; Graas 120. Zie over de school in Amsterdam: Klootsema 88-95; Graas 44
- 15 L. Kanner, *Geschiedenis van de zwakzinnigenzorg en het zwakzinnigenonderzoek* (Lochem 1976) 89-92; Schreuder 68-72; R. Pintner, *Intelligence testing, methods and results* (New York 1923) 10-11; J. Roca, *De la segregation à l'intégration, l'éducation des enfants inadaptés de 1909 à 1975* (Vanves 1992) 26-42
- 16 E. Kraepelin, *Psychiatrie, ein Lehrbuch für Studierende und Aerzte*, vol.4, dl.3 (1e druk 1893; 8e geheel herziene druk Leipzig 1915) 2354
- 17 D. Dekker, 'Witte jassen en zwarte toga's. Medici, juristen en de opvoeding van verwaarloosde en achtergebleven kinderen in de tweede helft van de negentiende eeuw' in: *Pedagogisch Tijdschrift* (1990) 111-121, hier 117; Bool en Kampman 35; Graas 23-24
- 18 Dekker 117; Graas 23-24
- 19 Citaat Köhler in: Dekker 117
- 20 Klootsema 105
- 21 Graas 35-36
- 22 Graas 52
- 23 Citaat uit een brief uit 1916 van een schoolopziener in: Graas 52
- 24 *Geschiedt tussen de anderen*, historische bijlage 'Schreuder' (1996) 40-48. Zie hoofdstuk 7, noot 134
- 25 Schreuder 72 en 42-43
- 26 Schreuder 53 en 44-45
- 27 Schreuder 65; Graas 35-36
- 28 Schreuder 35
- 29 Klootsema 95; H. Moerman, 'Leven en werken in de J.P. Heye-stichting te Oosterbeek' (Oosterbeek 1961) 64
- 30 Klootsema 29-31, 37 en 51; Schreuder 45
- 31 Schreuder 77-78
- 32 G. Vos, P. Schreuder en D. Herderschêe (red.), *Gedenkboek omtrent zorg voor en onderwijs aan zwakzinnigen* (Den Haag 1929) 17
- 33 Klootsema 103-105; Vos e.a. (red.) 140-146; *Huize de la Salle 25 jaar* (Boxtel 1946) 55-56
- 34 Graas 185

- 35 Schreuder 79
- 36 Schreuder 80
- 37 Klootsema 81-82
- 38 Bosma 48; Schreuder 67
- 39 Klootsema 87. Zie ook: Schreuder 65-67
- 40 Graas 40-41 en 56
- 41 Klootsema 93; Graas 37-38
- 42 Graas 47
- 43 Graas 55-61
- 44 Graas 101-103
- 45 G. Vos, 'Onze inspecteur' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1920) 129-130; A. van Voorthuijsen, 'De biologische richting in de heilpaedagogiek' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1932) 74-78; Dekker 118; Bool en Kampman 50-52; Graas 199-204
- 46 P. Schreuder en P. van der Waals, 'Hoofdbestuur' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1929) 285-290, hier 287; Graas 55-62
- 47 Graas 55
- 48 T. Kingma, *Zorg voor geestelijk gehandicapten, ontwikkelingen in hulpverlening en voorzieningen* (Alphen aan den Rijn 1980) 135
- 49 Graas 148-152. Zie over de term 'gekkenschooltje': Schreuder 72. Zie over de term 'mallenschooltje': Th. Graas en J. Sturm, 'Over mallenschooltjes, rioolklassen en strenge scholen. De moeizame ontwikkeling van het buitengewoon lager onderwijs in het begin van de twintigste eeuw, met speciale aandacht voor voorlopers van de huidige MLK- en ZMOK-scholen' in: *Tijdschrift voor Orthopedagogiek* (1991) 434-447; Th. Graas en J. Sturm, 'De politieke en pedagogische vormgeving van het buitengewoon lager onderwijs in het eerste kwart van de twintigste eeuw' in: F. Heyting, E. Mulder en A. Rang (red.), *Individuele en socialisatie in tijden van modernisering* (Amsterdam 1991) 307-315, hier 310
- 50 Schreuder 35-37
- 51 Klootsema 31-34 en 89; Schreuder 72
- 52 K. de Bloois, 'Onderwijs aan psychopathen te Rotterdam' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1936) 2-6 en 22-26; A. van Voorthuijsen, 'De school voor psychopathen te Amsterdam' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1939) 206-208; Graas en Sturm, 'Over mallenschooltjes' (1991) 440-445
- 53 Schreuder 35; Klootsema 32-33. Zie ook: D. Herderschêe, 'De school voor "achterlijken"' in: *De Volksschool* (29 augustus 1917)
- 54 *Verslag Staatscommissie* 231-233 en 237; A. van Voorthuijsen, *Rapport over een onderzoek naar het milieu der leerlingen van de Haagse scholen voor Buitengewoon Onderwijs* (Den Haag 1941) 15-31 en 46; Graas 75 en 186-190; Vos e.a. (red.) 143. Zie over oorzaken zwakzinnigheid: Schreuder 64; Klootsema 42-43; D. Herderschêe, *Achterlijke kinderen* (Den Haag 1934) 71-73 en 90-114; Graas 217-223. Zie ook: hoofdstuk 8, noot 107-110
- 55 Schreuder 35-36 en 72. Zie ook: Klootsema 29
- 56 Klootsema 88-93; Vos e.a. (red.) 51-56 en 75-79; Bool en Kampman; Graas 197-199 en 205-216
- 57 *Verslag Staatscommissie* 239; Kingma (1980) 140
- 58 Zie over schedelmetingen en intelligentieonderzoek: E. Mulder, 'Matig intellect, de introductie van intelligentie-metingen in Nederland' in: *Pedagogisch Tijdschrift*, speciaal nummer 'Opvoeding, democratie en nationalisme' (1993) 123-130
- 59 A. Binet en Th. Simon, 'Upon the necessity of establishing a scientific diagnosis of inferior states of intelligence' in: M. Rosen, G. Clark en M. Kivitz, *The history of mental retardation. Collected papers*, dl.1 (Baltimore 1976) 327-354, hier 331
- 60 Roca 29

- 61 W. van Liefland, *Het buitengewoon onderwijs in de zorg voor gehandicapten* (Groningen 1959) 66-67
- 62 J. Trent, 'Suffering fools' in: *The Sciences* (juli 1995) 18-22, hier 21; G. ten Horn, 'Meer dan een diagnose: de betekenis van het referentiekader' in: G. ten Horn (red.), *Handboek Mogelijkheden. Vraaggerichte zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*, dl.1.10.1 (Utrecht 1997) 1-14, hier 11; G. van Gemert en R. Minderaa, *Zorg voor verstandelijk gehandicapten* (Assen 1993) 23. Zie ook: hoofdstuk 10, noot 6
- 63 D. Draaisma, *De geest in getal* (Amsterdam 1988) 135-141; P. van Drunen, *Op de proef gesteld. Geschiedenis van de psychologische test* (Groningen 1991) 14-20; D. Beckers, *Een halve eeuw zwakzinnigheid 1900 tot 1950* (doctoraalscriptie, Amsterdam 1996) 12-52 en 69-70; Binet 331-335; Vos e.a. (red.) 76-79; Van Liefland (1959) 63-69; Kanner (1976) 93-99; Bool en Kampman 53-56; Roca 27-30; Graas 205-216
- 64 Mulder 125-127; Graas 206-212
- 65 Graas 207 en 212
- 66 P. Vroon, *Intelligentie. Over het meten van een mythe en de politieke, sociale en onderwijskundige gevolgen* (Baarn 1980); B. Ritsema, 'Zwart = arm = dom?' in: *Intermediair* 25 november 1994; L. Kooistra, 'Integratie buitengewoon-regulier onderwijs vereist een fundamentele verandering van het regulier onderwijs' in: *Resonans* (juni 1980) 8-10, hier 9; Van Liefland (1959) 64
- 67 A. van Voorthuijsen, 'Het onderwijs aan zwakzinnigen' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1927) 21-33, hier 22; Van Liefland (1959) 64. Zie over zwakzinnigheid als voornaamste criterium: A. van Voorthuijsen, 'Verslag van het buitengewoon lager onderwijs over het jaar 1935' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1936) 190-202, hier 201; *Verslag Staatscommissie* 245-246
- 68 Kingma (1980) 141
- 69 Graas 51
- 70 Van Voorthuijsen (1927) 22
- 71 Schreuder 42 en 78
- 72 Klootsema 97
- 73 Schreuder 78
- 74 Schreuder 58-59
- 75 Schreuder 79
- 76 A. Calliber, 'Opvoedings- en onderwijsresultaten bij mongolen' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1926) 126-132, hier 131 (met dank aan Th. Jak, die mij op dit artikel wees)
- 77 Schreuder 38
- 78 K. Klompmaker, 'Hoe staat het met het individueel onderwijs op onze scholen?' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1932) 104-106, hier 106. Zie over individualisering ook: Schreuder 76; Klootsema 96 en 211; Van Voorthuijsen (1927) 26-32; C. van den Oudsten en F. van der Pol, *Zwakzinnigenzorg 1890-1920. Een oriëntatie* (doctoraalscriptie, Utrecht 1977) 55-56; Graas 157 en 179-181
- 79 Graas 60
- 80 B. de Jong, "'Hebben uwe leerlingen handen?"; de vroege Ligthart en het beginsel zelfwerkzaamheid' in: Heyting e.a. (red.) 162-168. Zie ook: R. Casimir (red.), *Jan Ligthart herdacht. Schetsen over zijn leven en werk* (Zwolle 1916)
- 81 Weijers (1995) 394-400; Graas 119
- 82 Schreuder 75. Zie ook: G. Jelgersma, *Het gevoelsleven van het achterlijk kind* (Leiden 1908) 34-47; *Huize de la Salle* 63-64
- 83 Schreuder 76; Graas 164-166
- 84 J. de Graaff, 'Iets over het onderwijs in de kennis der natuur op de scholen voor Buitengewoon L.O.' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1923) 1-11 (met dank aan Th. Jak, die mij op dit artikel wees)
- 85 Graas 47 en 180

- 86 Van Voorthuijsen (1927) 22; Graas 176
- 87 Klootsema 88
- 88 D.Herderschêe, 'Het onderzoek naar de verstandelijke aanleg van het achterlijke kind' in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1909) 797-814, hier 814. Zie ook: *Verslag Staatscommissie* 243
- 89 P. Schreuder, 'Boek en tijdschrift' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1928) 305-307, hier 307 (met dank aan Th. Jak, die mij op dit artikel wees)
- 90 A. Calliber, 'Arbeid in onze school' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1928) 175-178 (met dank aan Th. Jak, die mij op dit artikel wees)
- 91 C. de Jeu, 'Het verslag van de staatscommissie inzake lager onderwijs' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1931) 49-52, hier 50
- 92 F. van Riet, 'Rapport over "bezinkingsklassen"' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1929) 6-16, 28-41 en 71-85; A. van Voorthuijsen, 'Onderwijs aan imbecillen' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1929) 165-169; Vos e.a. (red.) 28-29 en 134-138; Graas 64-65 en 84
- 93 *Verslag Staatscommissie* 241 en 22
- 94 Schreuder 77
- 95 Van Voorthuijsen (1927) 32-33; Graas 177
- 96 W. van Liefland, 'De overgang naar de maatschappij voor leerlingen der B.O.-scholen' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1932) 50-53
- 97 L. Brants en A. van Gennep, *50 jaar tegendraads. Een historische schets van het werk van de William Schrikker Stichting* (Schrikker Stichting, Amsterdam 1992) 13-15; Vos e.a. (red.) 155-160; Kingma (1980) 138; Bosma 50; Graas 178. Voor een uitgebreid onderzoek naar de geschiedenis van de nazorg verwijs ik naar het lopende promotie-onderzoek 'Nazorg BLO; het ontstaan en de ontwikkeling van de ambulante zorg voor mensen met een verstandelijke handicap tussen 1911 en 1945' van L. Brants. Een korte omschrijving hiervan is te vinden in: 'Lopend onderzoek' in: *Nederlands Tijdschrift Zorg voor Mensen met een Verstandelijke Handicap* (dec. 1997) 262
- 98 *De nazorg voor het Buitengewone Onderwijs te Amsterdam. Plaats, taak en werkwijze* (Amsterdam 1948) 5-6
- 99 Brants en Van Gennep 15-21. Zie ook: Vos e.a. (red.) 140-147
- 100 A. van Voorthuijsen, 'Werkinrichtingen voor laagstaande zwakzinnigen' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1929) 270-284; Vos e.a. (red.) 155-160; Nederlandse Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid, *Gids betreffende de geestelijke volksgezondheid (psychische hygiëne) in Nederland* (Amsterdam 1936) 114 en 157-176; Kingma (1980) 89-92. Zie over patronaten: L. Brants, ongepubliceerde lezing 'Centrale Vereniging ter Behartiging van de Belangen van Zwakzinnigen, op de grens tussen zwakzinnigenzorg en psychiatrie 1910-1924', gehouden voor de Studiegroep Geschiedenis Zwakzinnigenzorg d.d. 23 april 1997, Trimbos-instituut te Utrecht
- 101 J. van Ketel, *Rapport over de nazorg van de oud-leerlingen der B.L.O.-scholen* (Rotterdam, jaartal onvermeld) 3; Moerman 50
- 102 P. Schreuder, 'De nazorg voor zwakzinnigen' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1932) 86-88, hier 87; Vos e.a. (red.) 107-112
- 103 Schreuder en Van der Waals 286
- 104 G. van Leersum en B. Stieler, 'Sociaal-paedagoog' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1939) 255-257 (zie ook: 162-163). Zie over consultatiebureaus: Brants, ongepubliceerde lezing (1997); 'Het consultatie-bureau, verbonden aan de A. H. Francke-school, gedurende 1938' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1939) 43-47
- 105 Kingma (1980) 92-116; T. Kingma, *Nederlandse Vereniging voor Sociaal Pedagogische Zorg 1932-1982* (Alphen aan den Rijn 1984); Graas 178
- 106 Jelgersma 24-26

- 107 Van Liefland (1959) 5; *Verslag Staatscommissie* 246
- 108 Citaat van Van Voorthuysen in: Schreuder, 'Boek en tijdschrift' 306
- 109 *Verslag Staatscommissie* 247-249. Zie ook: P. de Boer, 'Vakopleiding voor zwakzinnigen' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1932) 206-220, hier 206-208
- 110 *Huize de la Salle* 55-56
- 111 Van Voorthuysen (1941) 48
- 112 Van Liefland (1959) 122. Zie ook: C. Bartels, *Voogdij voor zwakzinnigen* (Den Haag 1916); *Huize de la Salle* 56
- 113 A. van Voorthuysen, 'Geestelijke volksgezondheid' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1932) 2-16, hier 16
- 114 Van Voorthuysen (1941) 48
- 115 Van Voorthuysen, 'Verslag B.L.O.' (1936) 191; Graas 227
- 116 Zie hoofdstuk 8, noot 95, 105-108, 116 en 203
- 117 A. van Voorthuysen, 'Zwakzinnigenzorg in Denemarken' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1936) 57-63 en 76-77; Van Voorthuysen, 'Verslag B.L.O.' (1936) 191-192
- 118 Van Voorthuysen, 'Zwakzinnigenzorg in Denemarken' (1936) 76-77; Van Voorthuysen 'Geestelijke volksgezondheid' (1932) 4-7
- 119 Gebaseerd op de jaargangen van het *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs van 1920 tot 1930*; Graas 225-226
- 120 Graas 101 en 107
- 121 I. van Houte, 'Verslag van den inspecteur van het buitengewoon lager onderwijs (over 1938)' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1939) 248-253, hier 249. Zie ook: Vos e.a. (red.) 95
- 122 Van Liefland (1959) 37; Graas 90-91
- 123 G. van der Ploeg, 'Ouders kontra B.L.O.' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1932) 50-54; Schreuder 72; Van Liefland (1959) 48-49, 71 en 75
- 124 G. van der Ploeg, 'L.O. kontra B.L.O.' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1932) 78-82; E. Geerts, 'De noodzakelijkheid van het buitengewoon onderwijs' in: *Tijdschrift voor Buitengewoon Onderwijs* (1934) 119-120; Van Liefland (1959) 72; Bool en Kampman 55
- 125 Kingma (1980) 135
- 126 *Statistisch jaarboek 1997* (CBS, Voorburg 1997) 472
- 127 Uitgegaan is van een bevolkingsaantal van bijna 10.000.000 in 1947 en 15.385.000 in 1994
- 128 Graas 88, noot 168
- 129 Kingma (1980) 135
- 130 Zie noot 129 en 132
- 131 Y. Pijl en S. Pijl, 'Ontwikkelingen in de deelname aan het (voortgezet) speciaal onderwijs' in: *Pedagogische Studiën* (1995) 102-113; Graas 88 en 114
- 132 *Statistisch jaarboek 1997* 472
- 133 Van Liefland (1959) 25
- 134 N. van Oudenhoven, *Debielen in de maatschappij* (Amsterdam 1969) 80, 83, 94 en 98; Kingma (1980) 152
- 135 Kooistra 8-10; Pijl en Pijl 102-103. Zie ook: K. Doornbos en M. Stevens, *De groei van het speciaal onderwijs. Deel A: analyse van historie en onderzoek* (Den Haag 1987)
- 136 J. Rispens, 'Geïntegreerd onderwijs aan Down syndroom kinderen: kan dat eigenlijk wel?' in: T. Talstra, *Ja kun je krijgen. Over de integratie van mongoloïde kinderen in het regulier onderwijs* (Den Haag 1989) 20-41, hier 33-34
- 137 *Weer samen naar school* (Min. van o en w, Zoetermeer 1990); *Weer samen naar school. De volgende fase* (Min. van o en w, Den Haag 1995). Zie ook: Pijl en Pijl 103
- 138 Van Oudenhoven 27, 67, 80 en 98; Kingma (1980) 237. Zie ook: hoofdstuk 10, noot 109-112
- 139 Van Liefland (1959) 21; Van Oudenhoven 31

- 140 C. Goodey, ongepubliceerde lezing, gehouden op de NcGv-studiedag 'De uitsluiting afgesloten?' te Soesterberg d.d. 9 mei 1996; L. Jordan en C. Goodey, *Human rights and school change. The Newham story* (Bristol 1996); *Klik* (juni 1993) themanummer over onderwijsintegratie in de Verenigde Staten; J. Rispens, C. Meijer en I. Abbring, *Een vergelijkend onderzoek naar het speciaal onderwijs in zes landen* (Groningen 1989)
- 141 G. de Graaf, *Mijn kind gaat naar de gewone school* (Leuven 1996) 16; H. van der Wielen, 'Ervaringen van ouders, een interview' in: Talstra (red.) 55-69
- 142 Gegevens uit een recent Gion-onderzoek van Scheepstra e.a. te vinden in: G. van der Lit, 'Scholen niet klaar voor kind met Down' in: *Utrechts Nieuwsblad* 21 juni 1997
- 143 Pijl en Pijl 107-112
- 144 Graas 113-114
- 145 A. Brouwer, 'Alle mensen zijn dom' in: *Groene Amsterdammer* 9 november 1994

10 Mensen met mogelijkheden en onmogelijkheden

Gedicht: *Ik spring van de vel* 23.

Dit hoofdstuk bestrijkt een periode waar nog weinig onderzoek naar is gedaan (zie noot 27). Het is met name gebaseerd op artikelen van Heerma van Voss, Van Zijderveld en Tonkens en Weijers, Kingma's boek *Zorg voor geestelijk gehandicapten* en een verscheidenheid aan artikelen uit dagbladen en tijdschriften, waarvan ik met name wil noemen: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* en *Klik*, maandblad voor de zwakzinnigenzorg (vanaf 1971) en *Klik*, maandblad over mensen met een verstandelijke handicap (vanaf 1993). De citaten van zwakzinnigen zijn grotendeels afkomstig uit: *Klik*; het gedenkboek *Geschiedt tussen de anderen* van De Schreuderhuizen; en het boek *Wij worden altijd voor de gek gehouden*, geschreven door Jongepier en Veeninga, twee journalisten die groepsleiders, zwakzinnigen en hun ouders interviewden.

- 1 J. Jongepier en D. Veeninga, *Wij worden altijd voor de gek gehouden. Over zwakzinnigen en zwakzinnigenzorg* (Baarn 1978) 22
- 2 *Geschiedt tussen de anderen*, verhalenbundel met historische bijlage, uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van De Schreuderhuizen (De Schreuderhuizen, Arnhem 1996) 113
- 3 D. Thom, 'Mental retardation, social section', dl.2 in: G. Berrios en R. Porter, *A history of clinical psychiatry* (Londen 1995) 251-258, hier 257
- 4 P. Verbraak, *Naar een andere zwakzinnigenzorg* (Amsterdam 1977) 8
- 5 T. Kingma, *Zorg voor geestelijk gehandicapten. Ontwikkelingen in hulpverlening en voorzieningen* (Alphen aan den Rijn 1980) 23; G. van Gemert en R. Minderaa, *Zorg voor verstandelijk gehandicapten* (Assen 1993) 90; W. Barnett, 'Definition and classification of mental retardation: a reply to Zigler, Balla and Hodapp' in: *American Journal of Mental Deficiency* (feb. 1986) 111-116, hier 113; M. Kroef, 'Definitie helpt niet' in: *Klik* (jan. 1997) 26-27
- 6 J. Trent, 'Suffering fools' in: *The Sciences* (juli 1995) 18-22, hier 21
- 7 H. Galjaard, W. Strubbe en B. van Zijderveld, *Voorkomen is beter dan niet genezen. Over preventie, vroegtijdige onderkenning en begeleiding van ernstig gehandicapten* (1e druk Nijkerk 1974) 15; A. van Gennep, *Zwakzinnigheid als maatschappelijk probleem* (Meppel 1974) 9; G. van der Most en J. Fennis, *Dit kind... een confrontatie met ernstige zwakzinnigheid* (Lochem 1966) 7
- 8 J. Maas e.a., *Frequentie-onderzoek geestelijk gehandicapten 1986* (Tilburg 1988) 122; Verbraak 124 en 152. Zie ook: R. Bijl en P. Koedoot, *Haalbaarheidsstudie scenario-onderzoek 'Verstandelijke handicaps'* (NcGv, Utrecht 1994) 15-17
- 9 Th. Jak, *Armen van geest. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Nederlandse zwakzinnigenzorg* (proefschrift, Amsterdam 1988) 33

- 10 Zie voor de uitspraak van Van Liefland: hoofdstuk 9, noot 1. Zie voor mogelijke andere verklaringen: hoofdstuk 11, noot 1
- 11 Trent (1995) 18
- 12 W. Buntinx en S. Bernard, 'Verstandelijke handicap: kritische beschouwing van de definitie volgens de American Association on Mental Retardation (AAMR)' in: *Nederlands Tijdschrift voor Zorg aan Verstandelijk Gehandicapten* (maart 1996) 3-17, hier 5
- 13 Van Gemert en Minderaa 4; G. ten Horn en P. van Lieshout, 'Inleiding' in: G. ten Horn (red.), *Handboek Mogelijkheden. Vraaggerichte zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*, Inl. (Utrecht 1997) 1-13; A. van Gennep, '(Ortho)Pedagogiek en het "levensperspectief" voor kinderen met een handicap' in: *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs* (nr.5 1996) 314-323, hier 315
- 14 Jongepier en Veeninga 21-22
- 15 Citaat uit een interview met Van Limpt, een vrouw met een verstandelijke handicap, te vinden in: D. Korpelaar (red.), *Mensen met een verstandelijke handicap zelf aan het woord* (Landelijke Federatie van Belangenvereniging Onderling Sterk i.o.) (Utrecht 1994) zie het artikel 'Geestelijk gehandicapten: wij zijn in de eerste plaats mens'
- 16 Citaat Wieringa te vinden in: R. Vink, 'Vernieuwing! Liefst vandaag nog!' in: *Klik* (maart 1992) 6-9, hier 6
- 17 P. Adriaans, *Zwakzinnigheid als falende diagnose* (Leuven 1989), met name 138-139. Zie ook: P. Adriaans, 'Hardnekkige oude praktijken, waarom echte vernieuwing zo langzaam gaat in Nederland' in: *Klik* (mei 1991) 12-15
- 18 Adriaans (1991) 13
- 19 C. Goodey, 'Social history, the disabled and consent' in: *Bulletin of Medical Ethics* (juni 1993) 13-18, met name 17
- 20 Citaat uit 1986 van Van Ratingen, directeur van zwakzinnigeninrichting Maria Roepaan, te vinden in: J. Rolies (red.), *De gezonde burger. Gezondheid als norm* (Nijmegen 1988) 183
- 21 'Kort nieuws' in: *Klik* (feb. 1996) 25
- 22 Jongepier en Veeninga 37
- 23 Jongepier en Veeninga 11
- 24 P. Cranefield, 'A seventeenth century view of mental deficiency' in: *Bulletin of the History of Medicine* (aug. 1961) 291-316, hier 301-303
- 25 C. Goodey, 'Intelligence levels as criteria of abnormality: the pre-history of intelligence testing' in: B. Mayall, *Family life and social control. Discourses on normality* (London University, Londen 1994) 51-68, hier 54
- 26 Zie hoofdstuk 5, noot 34, 38 en 76
- 27 Zoals gezegd is er naar de naoorlogse geschiedenis van de zwakzinnigenzorg tot nu toe weinig onderzoek gedaan. Als lopend onderzoek op dit gebied wil ik het promotie-onderzoek noemen van E. Tonkens naar de betekenis van de Dennendal-affaire voor de zwakzinnigenzorg (zie noot 52). Een korte omschrijving hiervan is te vinden in: 'Lopend onderzoek' in: *Nederlands Tijdschrift Zorg voor Mensen met een Verstandelijke Handicap* (dec. 1997) 258-259. Voor de beschrijving van het medische model in de zwakzinnigenzorg van de jaren vijftig en zestig heb ik met name geraadpleegd: een eind 1998 te publiceren tekst van een lezing van: I. Weijers en E. Tonkens, 'Psychiatry, charity and the medical-educational tradition, 150 years of care for the mentally retarded in the Netherlands', gehouden op de conferentie 'Histories of Mental Retardation' te Nijmegen d.d. 10 mei 1996; A. van Gennep, 'Ontwikkelingen in de zorg voor mensen met een geestelijke handicap' in: *Nederlands Tijdschrift voor Zwakzinnigenzorg* (juni 1989) 56-64, hier 56; P. Dickmann, *Maria Roepaan 1951-1986. De geschiedenis van een leefgemeenschap van geestelijk gehandicapten* (Maria Roepaan, Ottersum 1986) 34
- 28 Dickmann 104-114; L. Curfs (red.), *Zorg in perspectief. De Hondsborg, observatiecentrum, pedologisch*

- instituut (De Hondsborg, Oisterwijk 1990) 53; W. Buntinx, 'Onderzoek en praktijk: kansen en valkuilen' in: M. Kersten en D. Flikweert (red.), *Landelijk congres wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van de zorg aan verstandelijk gehandicapten. Plenaire lezingen* (NGBZ, Utrecht 1995) 30-48; Van Gemert en Minderaa 12
- 29 J. Fennis, *Het vuile schort* (1e druk 1975, Nijmegen 1976) 27-35; Dickmann 45
- 30 A. Bergers en D. de Lange, *Zij zijn van ons geslacht* (Hilversum 1960) 15
- 31 Weijers en Tonkens, ongepubliceerde lezing (1996). Zie over de z-opleiding ook: Kingma (1980) 298-302; A. Hendriks en G. van Dinther, *Geschiedenis van de zorg aan verstandelijk gehandicapten. Docenteneditie* (Dwingeloo 1996) 38-47
- 32 Bergers en De Lange 15; Weijers en Tonkens, ongepubliceerde lezing (1996)
- 33 M. Bot, *Bezwaard bestaan. Foto's en verhalen over verstandelijk gehandicapten* (1e druk 1988, Rotterdam 1989) 86
- 34 W. Buntinx, 'Dealing with change in service delivery for people with a mental handicap' in: *Progress in service delivery without ideological conflict. Is it possible?*, teksten van de door NGBZ gecoördineerde Europese bijdragen aan de Annual conference of AAMR, region 9 (NGBZ, Utrecht 1994) 1-15, hier 3. Zie voor cijfers over 1994: *Statistisch jaarboek 1996* (CBS, Voorburg 1996) 521 en 533. Zie ook: hoofdstuk 7, noot 3
- 35 Zie hoofdstuk 7, noot 17
- 36 A. Klijn, *Tussen caritas en psychiatrie. Lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg 1879-1952* (Hilversum 1995) 193
- 37 P. van der Esch, *Geschiedenis van het staatstoezicht op krankzinnigen*, dl.3 (Leidschendam 1980) 46; B. van Zijderveld, 'Samenleving en geestelijk gehandicapten, de laatste vijftig jaar' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (maart 1986) 233-251, hier 236-237; Van Gemert en Minderaa 39; 'Ouders verstandelijk gehandicapten komen voor het eerst in actie' in: *Trouw* 9 november 1996. Zie ook: M. Verstegen, *Ouderparticipatie in de zwakzinnigenzorg* (Utrecht 1980)
- 38 Van Zijderveld (1986) 239-240; Kingma (1980) 89-115, met name 89, 93 en 100
- 39 C. du Boeuff, 'De betekenis van de arbeidstherapie in een psychiatrische inrichting' in: *Folia Psychiatrica, Neurologica et Neurochirurgica* (1956) 184-195, hier 185
- 40 B. van Zijderveld, 'Van patiënt naar burger' in: G. ten Horn (red.), *Handboek mogelijkheden. Vraaggerichte zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*, dl.1.5.1 (Utrecht 1997) 1-24, hier 11; Dankers en Van der Linden 20; Van Gemert en Minderaa 36
- 41 *Statistisch jaarboek 1996* 521 en 533
- 42 Bijl en Koedoot 17
- 43 'Wachtlijsten in gehandicaptenzorg worden deels weggewerkt' in: *Staatscourant* 12 november 1996
- 44 Jongepier en Veeninga 29-30
- 45 *Geschiedt tussen de anderen* 113
- 46 Zie noot 37
- 47 G. Blok, "'Messiah of the schizophrenics", Jan Foudraïne and anti-psychiatry in the Netherlands' in: M. Gijswijt-Hofstra en R. Porter (red.), *Cultures of psychiatry and mental health care in postwar Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1998)
- 48 Zie bijvoorbeeld over de actiegroep 'Pet met de Zet': Kingma (1980) 214-215; H. Spijker en G. van de Wijngaart, *Na Dennendal... Op zoek naar nieuwe perspectieven in de zwakzinnigenzorg* (Utrecht 1984) 114-115
- 49 Weijers (1997) 59
- 50 J. Fennis, *Spelen met de wolven. (Lucht)spiegelingen over zwakzinnigenzorg* (Nijmegen 1977) 15-16; Fennis (1976) 18-19, 40, 43-46 en 87-88
- 51 Fennis (1977) 25. Zie ook: Fennis (1976) 81-82
- 52 Zie over de Dennendal-geschiedenis: E. Tonkens en I. Weijers, 'Een sterk plekbesef, Dennendal revisited' in: *Comenius* (nr.2 1996) 185-198; Weijers (1997) 45-65; J. Dankers en J. van

- der Linden, *Om het geluk van de zwakzinnige. De geschiedenis van Dennendal 1969-1994* (Dennendal, Den Dolder 1994); A. Heerma van Voss, 'De baas is de basis' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (dec. 1974) 574-591; A. Heerma van Voss, 'De voorbeeldige zwakzinnige, notities over de alternatieve zwakzinnigenzorg van Carel Muller, Otto Haspers en Kay Okma' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (maart 1978) 149-162. Dit artikel is ook te vinden in: A. Heerma van Voss, *De haas en de jager* (Amsterdam 1993) 54-73, met name 54-59 en 68-71; W. Meijering, B. Peper, P. Reckman e.a., *Nieuw Dennendal. Een goede buurt gesloopt* (Baarn 1975) 33-87 en 150-152. Zie ook: het eind 1998 te publiceren proefschrift van Tonkens over de betekenis van de Dennendal-affaire voor de naoorlogse geschiedenis van de zwakzinnigenzorg
- 53 Tonkens en Weijers (1996) 189 en 192-193
- 54 Zie noot 52, met name: Dankers en Van der Linden 82; Meijering e.a. 5-33 en 108-140; A. Heerma van Voss, 'Dennendal: een gevecht tussen reglementen en verbeelding' in: *Haagse Post* 9 feb. 1974; R. Broos en K. Kager, 'Dennendal, van idealisme tot sektarisme' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (feb. 1985) 148-164
- 55 Dankers en Van der Linden 98-110; R. Vink, 'Het conflict heeft mij volwassen gemaakt' in: *Klik* (feb. 1995) 3-5
- 56 Spijker en Van de Wijngaart 63-85, 101-111 en 123-135. Zie ook: het eind 1998 te publiceren proefschrift van Tonkens
- 57 I. Mans, 'De verdunningswijk van de Hafakker, een nieuwe geschiedenis' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (mei 1988) 515-527, met name 519-520; I. Weijers en E. Tonkens, 'De actualiteit van Dennendal' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (okt. 1994) 1111-1118, hier 1114-1115
- 58 Dit beeld van een veranderende zwakzinnigenzorg in de jaren zeventig en tachtig is met name gebaseerd op: eigen herinnering, artikelen van Weijers en Tonkens en een veelheid aan artikelen uit tijdschriften zoals *Klik* en het *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*
- 59 Jongepier en Veeninga 78
- 60 Jongepier en Veeninga 22
- 61 Van Gemert en Minderaa 235-250; B. van Zijderveld, 'Zorgplannen: de verbinding tussen vraag en aanbod' in: *Nederlands Tijdschrift voor Zwakzinnigenzorg* (dec. 1993) 253-259
- 62 E. Drayer, 'Down's syndroom, één extra chromosoom' in: *Vrij Nederland* (20 maart 1993) 34-44, hier 39-42; Van Gemert en Minderaa 155-192; Kingma (1980) 75-88; M. de Winter, *Het voorspelbare kind. Vroegtijdige onderkenning van ontwikkelingsstoornissen (VTO) in wetenschappelijk en sociaal-historisch perspectief* (proefschrift, Lisse 1986)
- 63 Citaat van De Graaf-Posthumus in: *de Volkskrant* 10 oktober 1996
- 64 Drayer 41
- 65 R. Vink, 'Feuerstein: denken kan je leren' in: *Klik* (april 1994) 10-11, hier 10
- 66 R. Vink, 'Pubers met een handicap, integratie in het voortgezet onderwijs' in: *Klik* (april 1994) 6-9, hier 9. Zie ook: M. Snoeijen, 'Mongooltje redt zich goed' in: *de Volkskrant* 7 juni 1994
- 67 'Peetje moest net iets harder werken dan de anderen' in: *Utrechts Nieuwsblad* 21 juni 1997
- 68 A. van Gennep, *Om de kwaliteit van het bestaan van de zwaksten in de samenleving* (Meppel 1989)
- 101
- 69 Mans (1988) 523
- 70 Drayer 41
- 71 Drayer 38
- 72 Vink, Feuerstein (1994) 10-11
- 73 'Onderling Sterk: we worden dom gehouden' in: *Okee* (sept. 1995) 16-17
- 74 M. Kroef, 'Wij willen zelf kunnen kiezen' in: *Klik* (mei 1994) 9-13, hier 13
- 75 Citaat van een Noorse zwakzinnige die lang in een inrichting woonde maar nu zelfstandig

- leeft, te vinden in: 'In de inrichting waren we met ons allen eenzaam' in: *Klik* (juli 1997) 9-10
- 76 Jongepier en Veeninga 87
- 77 Van Zijderveld, 'Van patiënt naar burger' 14; J. Peeters, 'Samen-leven met hart en ziel, integrerende en marginaliserende trends in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap' in: M. Pijnenburg en F. Vosman (red.), *Tegendraadse visies in de gezondheidszorg op leven en lijden onder kritiek* (Assen 1996) 8-22, hier 14
- 78 *De perken te buiten. Meerjarenprogramma intersectoraal gehandicaptenbeleid 1995-1998, Tweede Kamer* (vergaderjaar 1994-1995) 24-170, nr.1-2; W. Buntinx, 'Zorgontwikkelingen in Scandinavië, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten' in: G. ten Horn (red.), *Handboek mogelijkheden. Vraaggerichte zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*, dl.1.9.1 (Utrecht 1997) 1-18, hier 1-2; Peeters (1996) 14
- 79 Zie met name: *Klik*, maandblad over verstandelijk gehandicapten
- 80 Federatie van Ouderverenigingen, *Gewoon doen* (FvO, Utrecht 1994)
- 81 Heerma van Voss (1978) 64. Zie ook: Weijers en Tonkens (1994) 1114-1116; Mans (1988) met name 515-520
- 82 Heerma van Voss (1993) 64
- 83 R. Vink, 'Integratie op het inrichtingsterrein, verdunning als tussenstap' in: *Klik* (sept. 1995) 15-17; G. van Heeteren, 'Op veilig terrein? Gesprek met Janine Roos en Ad van Unnik van De Hartekamp' in: *Gezondheid. Theorie in praktijk* (dec. 1996) 277-287, hier 281. Behalve de Hafakker en de Hartekamp hebben bijvoorbeeld ook inrichtingen als Groot Schuylenburg te Apeldoorn en Westerhonk te Monster een verdunningswijk
- 84 *Weer samen naar school*, beleidsnota van het Ministerie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (Min. van ocw, Zoetermeer 1990); *Weer samen naar school. De volgende fase*, beleidsnota van het Ministerie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (Min. van ocw, Den Haag 1995); E. Bakker, 'Staatssecretaris Netelenbos hoopt op "geruisloze" uitvoering "Weer samen naar school"' in: *de Volkskrant* 17 juni 1995; R. Vink, 'Geef gehandicapd kind rugzakje geld mee naar school' in: *Klik* (nov. 1993) 3-5. Zie ook: M. van Opheusden, 'Integratie van kinderen met een verstandelijke handicap in het reguliere onderwijs' in: J. ter Haar, A. van Unnik e.a. (red.), *Vademecum. Zorg voor verstandelijk gehandicapten*, dl.1, 4350 (Houten 1993) 1-11
- 85 M. Kroef, 'Hoe krijg je mensen aan het werk' in: *Klik* (sept. 1994) 14-16; R. Diemer, 'Zwakzinnige kan werken, integratie verstandelijk gehandicapte bespaart miljoenen' in: *Trouw* 30 mei 1995; C. Sohl en G. Widdershoven, 'Autonomie in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap, de praktijk van "supported employment"' in: *Gezondheid. Theorie in praktijk* (dec. 1996) 254-268; D. Ketelaars, *Werken met een visuele en verstandelijke handicap. Onderzoek naar praktijkervaringen van het Supported Employment-project van Bartiméushage: het functioneren en de beleving van de deelnemers* (NcGv, Utrecht 1996)
- 86 Themagedeelte over thuiszorg in: *Klik* (nov. 1995) 6-17; R. Vink, 'Flexibele hulp bij gezin thuis' in: *Klik* (feb. 1995) 8-11; C. Magnus, *Muren voorbij. Trends in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap* (NIZW, Utrecht 1993) 78-87; B. van Zijderveld, H. van Zijderveld en I. de Lange, *Transmurale thuiszorg voor mensen met een verstandelijke handicap* (Assen 1997)
- 87 M. Kleijwegt en A. Scherphuis, 'Iedere gehandicapte een eigen budget' in: *Vrij Nederland* 14 sept. 1996; W. Velema, 'Zuster, mag het raam open? Waarom de patiënt niet de baas mag zijn' in: *Intermediair* 22 sept. 1995, 11-17; R. Vink en J. Delfgauw, 'Staatssecretaris Erica Terpstra: "Ik houd niet van etiketten"' in: *Klik* (aug. 1995) 3-6; M. de Jong, 'Persoonlijke budgetten een groot succes' in: *Indruk* (juli 1995) 8-9
- 88 'Stiens past dorp aan gehandicapten aan, project voorbeeld van integratie' in: *Friesch Dagblad* 15 november 1995
- 89 B. Smit, 'Integratie door kunst' in: *Raakpunt* (jan. 1996) 6-7
- 90 'Heerlijk te weten dat er nog mensen zijn' in: *Dagblad de Limburger* 15 augustus 1997
- 91 'Mongoloïde Aat speelt Hamlet heel precies' in: *de Volkskrant* 20 november 1996; A. Ne-

- derlof, *Aatje. Leven met een verstandelijk gehandicapt kind* (Den Haag 1985); A. Nederlof, *Aat. Een verstandelijk gehandicapte op weg naar zelfstandigheid* (Baarn 1996)
- 92 *Geschiedt tussen de anderen* 37
- 93 Citaat uit een interview met Van Limpt, een vrouw met een verstandelijke handicap, te vinden in: Korporaal (red.); zie artikel 'Geestelijk gehandicapten: wij zijn in de eerste plaats mens'
- 94 *Zo gek nog niet. Hoofdlijnen uit het onderzoek naar de maatschappelijke beeldvorming over mensen met een verstandelijke handicap*, dl.2 (FvO, Utrecht 1994) 15. Zie ook: 'Verstandelijk gehandicapten worden bureu' in: *Nieuwsblad van het Noorden* 15 februari 1997
- 95 Jongepier en Veeninga 74
- 96 L. Verzijlbergh, 'Integratie geslaagd?!' in: *Klik* (dec. 1996) 18-20. Zie ook: Van Heteren 280
- 97 W. Algra, 'Ik kan niet alle risico's van de stad weghalen' in: *Zorgvisie* (24 jan. 1997) 14-17, hier 14
- 98 Weijers en Tonkens (1994) 1116-1117; J. Reinders, *De ethiek van het integratiebeleid* (lezing Ver. 's Heeren Loo, Amersfoort 1996) 3-4, noot 5 en 13
- 99 *Zo gek nog niet*, dl.1, 49
- 100 *Jubileumkrant Dentz-stichting* (1994) 3
- 101 *Zo gek nog niet*, dl.2, 49
- 102 Zie over de kwestie van de zogenaamde tweedeling: L. Venneman, 'Kwaliteit is meer dan het aanpakken van wachtlijsten' in: *Zorgvisie* (24 jan. 1997) 6-9; L. Venneman, 'Terpstra, kampioen van feesten en openingen, zakt door het ijs' in: *De Gelderlander* 23 november 1996; A. Scherphuis, 'Terpstra's loze belofte. Een schijntje voor de zwakzinnigen' in: *Vrij Nederland* 21 dec. 1996; L. Overkempe-Van de Zanden, 'Vernieuwing baart ons grote zorgen' in: *Klik* (april 1996) 30-31; 'Wachtlijst zorgsector is blijvend' in: *Algemeen Dagblad* 13 november 1996; B. van Heijningen, 'Manager in ruste Kay Okma: in de zorg zijn we zien-de blind' in: *Markant* (april 1997) 6-8; Peeters (1996) 11 en 15-16
- 103 Zie noot 96
- 104 J. Trent, *Inventing the feeble mind. A history of mental retardation in the United States* (Berkeley 1994) 271
- 105 Bijl en Koedoot 47
- 106 Bijl en Koedoot 20-21
- 107 Zie noot 43
- 108 J. ter Haar, A. van Unnik (red.) dl.1, 466o, 6-7. Zie ook: hoofdstuk 9, noot 143-144
- 109 W. de Gooyer, 'Arbeid en economische zelfstandigheid' in: G. ten Horn (red.), *Handboek mogelijkheden. Vraaggerichte zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*, dl.v.4.1 (Utrecht 1997) 1-20, hier 1
- 110 N. van Oudenhoven, *Debielen in de maatschappij* (Amsterdam 1969) 67, 80 en 98; Kingma (1980) 237; J. Huijts (red.), 'Weerstand tegen geestelijk gehandicapten (in de samenleving), een gesprek over de praktijk' in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (maart 1978) 167-184, hier 179. Zie ook: I. van Roozendaal, *Geestelijk gebrekkigen. Enquête naar de levensomstandigheden van een honderdtal oud-pupillen van een inrichting voor zwakzinnige voogdij- en regeringsjongens* (Opvoedkundige brochurenreeks, Tilburg 1952)
- 111 Kroef, 'Hoe krijg je' (1994) 14. Zie ook: 'Melkert: meer geld voor werk gehandicapten' in: *Trouw* 23 jan. 1997
- 112 De Gooyer 1; B. Huisjes, 'Sociale werkplaatsen ontslaan op grote schaal gehandicapten' in: *Algemeen Dagblad* 10 jan. 1997. Zie ook: H. Pen, 'De enige eis is: niet stoeien' in: *Het Parool* 11 jan. 1997
- 113 'Bij rijk te weinig banen gehandicapten' in: *NRC Handelsblad* 9 juli 1996; Kroef, 'Hoe krijg je' (1994) 14
- 114 Huijts (red.) 179

- 115 F. de Boer, 'Mythen over integratie' in: *Markant* (feb. 1996) 24-25
- 116 Jongepier en Veeninga 37-38
- 117 Jongepier en Veeninga 97
- 118 Van der Most en Fennis 46 en 7
- 119 Zie hoofdstuk 8, noot 206
- 120 H. Galjaard, W. Strubbe en B. van Zijderveld, *Voorkomen is beter dan niet genezen. Voorlichting over erfelijkheid en aangeboren afwijkingen* (1e druk 1974; 4e herziene druk Nijkerk 1983) 64
- 121 B. Huisman, 'Ongevraagd onvruchtbaar gemaakt' in: *Klik* (nov. 1997) 10-12, hier 12. Zie over de schatting van 200 sterilisaties per jaar: P. Brusse, 'De eeuwigdurende drang naar een gezond nageslacht' in: *de Volkskrant* 6 oktober 1997
- 122 Zie hoofdstuk 8, noot 214-217
- 123 M. Christiaens, 'De marginalisering van de ongeborenen' in: R. Houdijk (red.), *Theologie en marginalisering* (Baarn 1992) 92-110, hier 99
- 124 B. van Zijderveld, ongepubliceerde lezing, gehouden op de NcGv-studiedag 'De uitsluiting afgesloten?' te Soesterberg d.d. 9 mei 1996
- 125 R. Braams, 'Haal vruchtwaterpunctie uit de ziekteverzekering' in: *NRC Handelsblad* 29 april 1997
- 126 Braams (1997)
- 127 Drayer 37
- 128 Bijl en Koedoot 28
- 129 J. Ryan met F. Thomas, *The politics of mental handicap* (1e druk 1980, herziene druk Londen 1995) 16
- 130 Bijl en Koedoot 18-19 en 28-29; Ryan 16; Van Gemert en Minderaa 5 en 11; Ten Horn en Van Lieshout 10
- 131 Zie hoofdstuk 8, noot 213
- 132 Van Gemert en Minderaa 90-92; Galjaard e.a. (1983) 19-63; Kingma (1980) 24-25
- 133 *Volksgezondheid toekomstverkenning. De som der delen* (RIVM, Bilthoven 1997) 137, tabel 5.1. Zie ook: *Volksgezondheid toekomstverkenning*, dl.4 'Effecten van preventie' (RIVM, Bilthoven 1997)
- 134 Drayer 37
- 135 *Zo gek nog niet*, dl.1, 18
- 136 Zie bijvoorbeeld: G. de Wagt, *Mijn zoon en ik. Leven met een gehandicapt kind* (Bloemendaal 1994) 28-29
- 137 B. van Zijderveld, 'Waar liefde bloeit...' in: J. Stolk en M. Egberts (red.), *Tussen verlangen en werkelijkheid. Opstellen over de waardigheid van mensen met een verstandelijke handicap* (Meppel 1985) 117-133, hier 121
- 138 Jongepier en Veeninga 79
- 139 Jongepier en Veeninga 75
- 140 Zie hoofdstuk 8, noot 223
- 141 Zie noot 7
- 142 C. Goodey, 'Genetic markers for intelligence' in: *Bulletin of Medical Ethics* (aug. 1996) 13-16
- 143 Citaat uit een *Libelle*-interview met Galjaard (1979) te vinden in: S. Geeratz, "'Als ik een dictator was...'", Hans Galjaard over prenatale diagnostiek' in: *Tijdschrift voor Geneeskunde en Ethiek* (nr.3 1995) 81-83, hier 82
- 144 G. de Wert en I. de Beaufort (red.), *Op de drempel van het leven. Ethische problemen rond bevruchting, abortus en geboorte* (Baarn 1992) 17-20
- 145 Citaat van een oud-psychiater van Psychiatrisch Ziekenhuis Santpoort, te vinden in: ongepubliceerd interview (1996) door J. Vijselaar
- 146 *Zo gek nog niet*, dl.2, 55
- 147 *Zo gek nog niet*, dl.2, 52
- 148 Zie hoofdstuk 4, noot 74

- 149 E. de Visser, “De stommiteiten die je soms te horen krijgt” in: *de Volkskrant* 12 november 1994; De Wagt 24
- 150 Bot 21
- 151 Van der Most en Fennis 57-61; Heerma van Voss (1978) 61; W. van Liefland, *Het buitengewoon onderwijs in de zorg voor gehandicapten* (Groningen 1959) 48
- 152 Jongepier en Veeninga 74. Zie ook: Van der Most en Fennis 5 en 65
- 153 Curfs 53
- 154 Zie hoofdstuk 8, noot 214
- 155 Drayer 37-38. Zie ook: hoofdstuk 4, noot 89-91
- 156 Drayer 38
- 157 Onderzoeksconclusies van Peek en Steenbrink-de Groen (1992) in: *Zo gek nog niet*, dl.1, 16. Zie ook: hoofdstuk 4, noot 92 en hoofdstuk 8, noot 215-216
- 158 Citaat uit interview met De Wagt in: *NRC Handelsblad* 17 december 1994
- 159 *Jubileumkrant Dentz-stichting* (1994) 3
- 160 Jongepier en Veeninga 87
- 161 Jongepier en Veeninga 74 en 94
- 162 Kroef, ‘Wij willen zelf’ (1994) 13
- 163 Van der Most en Fennis 7
- 164 Bergers en De Lange 13
- 165 Fennis (1976) 24 en 70
- 166 Fennis (1976) 58-63. Zie ook: hoofdstuk 11, noot 45-61
- 167 *Zo gek nog niet*, dl.2, 51 en 54
- 168 Citaat Kooyman te vinden in: Korporaal (red.), zie het artikel ‘We moeten voor onszelf opkomen; Conny Kooyman wil belangenvereniging verstandelijk gehandicapten’
- 169 Citaat van een zwakzinnige vrouw te vinden in: ‘Opkomen voor jezelf, Lieke en Anita’ in: *Klik* (april 1987) achterzijde. Ook te vinden in: *Verhalen over jezelf* (Klik en NLBC, Den Haag 1989) 9
- 170 Korporaal (red.)
- 171 Kroef, ‘Wij willen zelf’ (1994) 13
- 172 *Jubileumkrant Dentz-stichting* (1994) 5
- 173 Kroef, ‘Wij willen zelf’ (1994) 11 en 13
- 174 Kroef, ‘Wij willen zelf’ (1994) 13
- 175 Citaat Hoffmaster (1982) te vinden in: J. Reinders, ‘De grenzen van het rechtendiscours’ in: H. Manschot en M. Verkerk (red.), *Ethiek van de zorg. Een discussie* (Meppel 1994) 74-96, hier 79
- 176 Zie noot 168
- 177 Citaat uit interview met Van Limpt, te vinden in: Korporaal (red.); zie artikel ‘Geestelijk gehandicapten: wij zijn in de eerste plaats mens’
- 178 Reinders (1994) 79
- 179 Goodey (1993) 17
- 180 L. Audenaert, ‘Mentale handicap en arbeid in de samenleving’ in: *Psychiatrie en Verpleging* (juli 1995) 226-232, hier 229
- 181 Kingma (1980) 34-35

11 Verleden, heden en de vraag naar de zin der zwakzin

Gedicht: A. Pollmann, ongepubliceerd gedicht (1993).

Het eerste deel van dit hoofdstuk, waarin ik de geschiedenis van zwakzinnigen in grote lijnen samenvat, is geheel gebaseerd op gegevens uit de andere hoofdstukken van het boek. Voor het overige is gebruikgemaakt van een grote verscheidenheid aan tijdschriftartikelen en andere publicaties uit de afgelopen decennia.

- 1 M. Slade en R. Kruithof, 'De stille strijd in de ziekenhuizen over euthanasie op pasgeboren babies' in: *Vrij Nederland* 27 maart 1982; 'Zodra de ene dood is kan een nieuwe komen' in: *Nieuwsblad van het Noorden* 14 juli 1982. Dit artikel is ook te vinden in: *Euthanasie, zwakzinnigheid en zwakzinnigenzorg* (Klik-infomap, Utrecht 1983) 18-21, hier 19
- 2 J. Ryan met F. Thomas, *The politics of mental handicap* (1e druk 1980, herziene druk Londen 1995) 13
- 3 Voorwoord A. Heerma van Voss in: M. Bot, *Bezwaard bestaan. Foto's en verhalen over verstandelijk gehandicapten* (1e druk 1988, Rotterdam 1989) 9
- 4 Zie hoofdstuk 1, noot 18
- 5 H. van der Wielen, 'Ervaringen van ouders, een interview' in: T. Talstra, *Ja kun je krijgen. Over de integratie van mongoloïde kinderen in het regulier onderwijs* (Den Haag 1989) 55-69, hier 61-62
- 6 I. van Eck-Bos, *De andere kant* (Utrecht 1995) 54-56
- 7 'Toneel maakt gehandicapte zelfbewust' in: *Utrechts Nieuwsblad* 4 maart 1996
- 8 C. Magnus, *Muren voorbij. Trends in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap* (NIZW, Utrecht 1993) 87-91; B. Smit en P. Katsman, 'Helemaal niet gehandicapt in het bejaardenhuis' in: *Klik* (dec. 1995) 24-25
- 9 R. Vink, 'Kinderen horen in gezinnen, niet in inrichtingen' in: *Klik* (nov. 1992) 8-11; R. Vink, 'Tehuizen zijn niet goed voor kinderen' en 'Moet jij alweer werken?' in: *Klik* (juli 1997) 16-18 en 19-21
- 10 Zie hoofdstuk 10, noot 86-87
- 11 J. van Galen, *Ik ben toch wel lief, mama* (Utrecht 1994)
- 12 Inspectie voor de gezondheidszorg, *Zorg onder beperking* (Min. van vws, Rijswijk 1996) 31-39; M. Kroef, 'Nieuwe wet is papieren tijger' in: *Klik* (april 1997) 26
- 13 'Moeder doodt dochter en zichzelf' in: *Klik* (feb. 1993) 24. Zie ook: L. Venneman, 'Kwaliteit is meer dan het aanpakken van wachtlijsten!' in: *Zorgvisie* (24 jan. 1997) 6-9
- 14 F. Mennen, M. Meijs, P. Duker en D. Seys, 'Normering kwaliteit van zorg: een observatie-studie' in: *Nederlands Tijdschrift Zorg voor Verstandelijk Gehandicapten* (maart 1997) 3-17; 'Minuutje training per dag' in: *Klik* (april 1997) 22
- 15 J. Fennis, *Het vuile schort* (1e druk 1975, Nijmegen 1976) 70
- 16 Citaat Itzkoff te vinden in: U. Beck, A. Giddens en S. Lash, *Reflexive Modernisering. Eine Kontroverse* (Frankfurt 1996) 63
- 17 Ryan 9
- 18 J. Jongepier en D. Veeninga, *Wij worden altijd voor de gek gehouden. Over zwakzinnigen en zwakzinnigenzorg* (Baarn 1978) 75
- 19 J. Trent, *Inventing the feeble mind. A history of mental retardation in the United States* (Berkeley 1994) 6 en 278
- 20 Zie hoofdstuk 10, noot 19
- 21 Zie hoofdstuk 10, noot 115
- 22 J. Rolies, 'De marginalisering van de zwakzinnigen' in: R. Houdijk (red.), *Theologie en marginalisering* (Baarn 1992) 127-156; J. Reinders, 'De autonomie van de verstandelijk gehandi-

- capte, een contradictio in terminis?’ in: *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs* (dec. 1994) 228-242; J. Reinders, ‘De grenzen van het rechtendiscours’ in: H. Manschot en M. Verkerk (red.), *Ethiek van de zorg. Een discussie* (Meppel 1994) 74-96
- 23 J. Peeters, ‘Samen-leven met hart en ziel’ in: M. Pijnenburg en F. Vosman, *Tegendraadse levenswijzen* (Assen 1996) 8-22; J. Reinders, *De ethiek van het integratiebeleid* (lezing Ver. ’s Heeren Loo, Amersfoort 1996). Zie ook: G. ten Horn, ‘Meer dan een diagnose: de betekenis van het referentiekader’ in: G. ten Horn (red.), *Handboek mogelijkheden. Vraaggerichte zorg voor mensen met een verstandelijke handicap* dl.1.10.1 (Utrecht 1997) 1-14, hier 1-6 en 13
- 24 Citaat Hauerwas in: H. Meininger, ‘Ethiek en zorgverlening aan verstandelijk gehandicapten’ in: *Nederlands Tijdschrift Zwakzinnigenzorg* (dec. 1995) 227-244, hier 233. Zie ook: S. Hauerwas, ‘Suffering the retarded, should we prevent retardation?’ in: P. Dokecki, R. Zaner en M. Richard, *Ethics of dealing with severe handicaps. Towards a research agenda* (Londen 1986) 53-70
- 25 P. Meershoek, ‘Je kunt als ouders leren van gehandicapt kind’ in: *Haagsche Courant* 29 november 1996. Zie ook: F. Young, ‘Parents of a child with mental disabilities: in search of meaning in their family life’ in: Th. de Boer, R. Seldenrijk en J. Stolk (red.), *Zinvolle zorgverlening. Wat maakt zorgen voor mensen met een verstandelijke handicap zinvol?* (congresbundel Ver. ’s Heeren Loo, Amersfoort 1997) 5-14
- 26 ‘De pleegmoeder: “Maureen beantwoordde aan mijn behoeftes”’ in: *Klik* (jan. 1996) 15-17
- 27 Jongepier en Veeninga 33
- 28 Zie hoofdstuk 1, noot 52
- 29 Zie hoofdstuk 4, noot 101
- 30 *Zo gek nog niet. Hoofdlijnen uit het onderzoek naar de maatschappelijke beeldvorming over mensen met een verstandelijke handicap*, dl.2 (FvO, Utrecht 1994) 55
- 31 E. Tonkens, ‘Autonomie, zorg of zelfontplooiing, een analyse van zorgvisies binnen de verstandelijk gehandicaptenzorg’ in: *Gezondheid. Theorie in praktijk* (dec. 1996) 239-253
- 32 Citaat uit het rapport *Denndals alternatief. Een poging tot synthese* (1975) in: A. Heerma van Voss, ‘De voorbeeldige zwakzinnige, notities over de alternatieve zwakzinnigenzorg van Carel Muller, Otto Haspers en Kay Okma’ in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* (maart 1978) 149-162. Dit artikel is ook te vinden in: A. Heerma van Voss, *De haas en de jager* (Amsterdam 1993) 54-73, hier 57-58
- 33 Ryan 11
- 34 M. de Vreede, *Tussen engel en demon* (Tricht 1992) 66
- 35 Zie hoofdstuk 6, noot 81
- 36 Zie hoofdstuk 7, noot 125-126
- 37 Jongepier en Veeninga 94
- 38 J. Fennis, *Spelen met de wolven* (Nijmegen 1977) 25
- 39 A. van Genneep, *Zwakzinnigheid als maatschappelijk probleem* (Meppel 1974) 20
- 40 G. van Gemert en R. Minderaa, *Zorg voor verstandelijk gehandicapten* (Assen 1993) 400-409
- 41 ‘Opkomen voor jezelf, Lieke en Anita’ in: *Klik* (april 1987) achterzijde. Ook te vinden in: *Verhalen over jezelf* (Klik en NLBC, Den Haag 1989) 9
- 42 M. Kroef, ‘Wij willen zelf kunnen kiezen’ in: *Klik* (mei 1994) 9-13, hier 13
- 43 Citaat uit ongepubliceerde brief van Goodey (1994) aan I. Mans
- 44 ‘Miljoen Nederlanders: moeit met rekenen en lezen’: *Utrechts Nieuwsblad* zaterdag 8 november 1997
- 45 Zie hoofdstuk 1, noot 52
- 46 Zie hoofdstuk 1, noot 57
- 47 Fennis (1976) 63
- 48 Heerma van Voss (1993) 55
- 49 *Bijbel*, Nieuwe Testament, Matt. 11:25 en 1 Cor. 1:27

- 50 Heerma van Voss (1993) 72
- 51 W. Meijering e.a., *Nieuw Dennendal. Een goede buurt gesloopt* (Baarn 1975) 33
- 52 Heerma van Voss (1993) 72
- 53 Citaat van Jan Vrijman, regisseur van *Een andere kijk op zwakzinnigheid* (film uit 1973) in: Heerma van Voss (1993) 58-59
- 54 J. Vanier e.a., *The challenge of l'Arche* (Londen 1982) 32
- 55 K. Spink, *J. Vanier et l'Arche, a communion of love* (Londen 1990); A. van Genneep, *De zorg om het bestaan* (Amsterdam 1994) 73-76; M. van Volsem, A. Sullivan en F. Anthonissen, 'Kennismaking met De Ark' in: De Boer e.a. (red.) 147-159
- 56 Vanier 32-33; Spink 42, 67 en 93
- 57 Vanier 40
- 58 B. Smit, 'Een warme, veilige thuishaven, eerste Ark-gemeenschap in Nederland' in: *Klik* (juli 1996) 3-5
- 59 A. van der Smagt, 'Het ontstaan van "Heimweecafé"' in: *Vrij Nederland* (11 november 1995) 44-50, hier 49
- 60 A. Débardieux, 'Das Erleben, wortwörtlich; Erfahrungen mit einem mongoloiden Kind' in: R. Stäblein (red.), *Geduld. Die Kunst des Wartens* (Frankfurt 1994) 162-170, hier 168-169
- 61 Citaat uit interview met Monique Bouman in: *Witte wolven. Outsiderbulletin*, speciale uitgave 'Vijf jaar Herenplaats' (Galerie Atelier Herenplaats, Rotterdam 1996) 9
- 62 M. Luther, *Tischreden oder Colloquia* (1e druk 1571; Leipzig 1968) 299-301, hier 300
- 63 Zie hoofdstuk 6, noot 135-137
- 64 Fennis (1976) 25
- 65 Citaat uit dagboek van Heerma van Voss, te vinden in: A. Heerma van Voss, 'De kracht van Dennendal', voorwoord in: H. Spijker en G. van de Wijngaart, *Na Dennendal... Op zoek naar nieuwe perspectieven in de zwakzinnigenzorg* (Utrecht 1984) 7-9, hier 9
- 66 De Vreede 70